

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітньо-кваліфікаційний рівень — бакалавр

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З
НАВЧАЛЬНОЮ МОТИВАЦІЄЮ ПІДЛІТКІВ**

**THE CONNECTION BETWEEN FAMILY UPBRINGING STYLES AND
ADOLESCENT LEARNING MOTIVATION**

Виконала студентка 4-го року навчання,
Спеціальності 053 Психологія
Михайлова Ольга Юріївна

Науковий керівник: Чернобровкіна В. А.
доктор психологічних наук, доцент

Рецензент: _____

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою «_____»

Секретар ДЕК _____

«__» _____ 2021 р.

Київ 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ	.....	6
1.1. Огляд психологічних досліджень стилів сімейного виховання	.....	6
1.2. Особливості навчальної мотивації школярів підліткового віку	.....	16
1.3. Вплив стилю сімейного виховання на навчальну мотивацію підлітків	.....	23
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	.....	33
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З НАВЧАЛЬНОЮ МОТИВАЦІЄЮ ПІДЛІТКІВ	.....	34
2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження	.....	34
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	.....	41
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	.....	50
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ БАТЬКАМ ЩОДО РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА ГАРМОНІЙНОГО ТИПУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ	.....	51
3.1. Психологічні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків	.....	51
3.2. Концепція тренінгу для батьків щодо покращення стосунків з підлітком	.....	53
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	.....	58
ВИСНОВКИ	.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	.....	61
ДОДАТКИ	.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнім часом суттєво збільшилась кількість змістовних праць про проблематику переходу від дитинства до дорослості (М. Боришевський, М. Кле, А.К. Маркова, Т. Снегирьова, Н. Максимова, М. Удовенко, О. Василенко, М. Ярошко). Однак недостатньо розробленою, а тому актуальною, залишається проблема взаємостосунків батьків і дітей у цьому віці. Із змінами соціо-культурних умов з'являються раніше не вивчені характеристики сімей і у зв'язку з цим виникають нові проблемні ситуації, які потребують дослідження і вирішення.

В роботах вітчизняних (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк, М. С. Лісіна, В. В. Столін, О. М. Леонтьєв, А. Я. Варга, Р. В. Овчарова та ін.) та зарубіжних (А. Адлер, Е. Еріксон, К. Хорні та ін.) дослідників підіймалось і розкривалось питання ролі сім'ї в процесі соціалізації дитини, залежності формування її особистості від батьківського стилю виховання і особливостей сімейних стосунків.

Сім'я є першим соціальним осередком, в який потрапляє дитина після появи на світ; вона визначає те, яким чином відбуватиметься розвиток, як буде проходити соціалізація та адаптація, процес виховання, дорослішання, навчання тощо. Стилі сімейного виховання відіграють провідну роль в емоційному розвитку дитини. При цьому забарвленість емоційних контактів дитини з батьками закладає особливі моделі поведінки і дає поштовх у розвитку мотивації, зокрема навчальної.

Вплив сім'ї на навчальну мотивацію підлітка є одним із важливих питань в психології цього віку, адже цей період є перехідним від дитинства до дорослості, коли відбувається перегляд цінностей, вибір стратегії поведінки із батьками, вчителями, дорослими та однолітками, змінюється ставлення до навчання. Моделі поведінки батьків, сімейна атмосфера та стилі батьківського виховання в багато чому визначають успішність в навчальному аспекті життєдіяльності.

Залежність формування особистості дитини, становлення і розвитку навчальної мотивації від стилю сімейного виховання досліджувалося В.І. Гарбузовою, Е.Г. Ейдемільером, О.І. Захаровим, А.Є. Лічко, Т.С. Яценко, М.І. Алексєєвою, Ю.М. Орловим, П.М. Якобсоном.

Тому саме актуальність та недостатня розробленість проблеми й зумовили дослідження впливу стилю сімейного виховання на навчальну мотивацію дитини підліткового віку.

Об'єктом нашого дослідження є початкова мотивація підлітків у контексті батьківського впливу.

Предмет дослідження – взаємозв'язок стилів сімейного виховання із навчальною мотивацією підлітків.

Мета дослідження полягає у теоретичному вивченні і експериментальному дослідженні взаємозв'язку стилів сімейного виховання із навчальною мотивацією підлітків.

Гіпотезу дослідження складало припущення про те, що існує прямий зв'язок між стилем сімейного виховання та мотивацією навчання у підлітків, а саме що гармонійний (демократичний, адекватний, авторитетний) стиль батьківського виховання пов'язаний з високим рівнем навчальної мотивації підлітків, а порушений – з низьким рівнем.

Для досягнення поставленої мети та доведення гіпотези ставилися наступні **завдання** дослідження:

- 1) Здійснити теоретичний аналіз стилів сімейного виховання та їхньої ролі у психічному розвитку підлітка;
- 2) Розкрити стилі сімейного виховання та особливості навчальної мотивації підлітків;
- 3) Емпірично дослідити зв'язок рівня навчальної мотивації підлітка зі стилем сімейного виховання.
- 4) Розробити методичні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків.

Для вирішення поставлених завдань були обрані такі **методи**:

- 1) теоретичні: аналіз, порівняння та узагальнення психологічної літератури з проблеми дослідження;
- 2) емпіричні: психодіагностичний (тестування);
- 3) методи кількісного та якісного аналізу результатів дослідження (математична обробка даних проводилася за допомогою пакетів статистичних програм «SPSS» - лінійний коефіцієнт кореляції Пірсона).

В якості діагностичного інструментарію були обрані наступні **методики**:

1. Методика «Батьків оцінюють діти» (за І.Фурмановим та А.Аладьїним);
2. Методика вивчення спрямованості на набуття знань (за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою).

Наукова новизна роботи полягає у розкритті взаємовпливу сімейного виховання із навчальною мотивацією підлітків, дослідженні стилів батьківського виховання і особливостей мотивації на досягнення знань.

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть бути використані батьками та вчителями для глибшого розуміння поглядів школярів підліткового віку на стилі сімейного виховання та власну навчальну мотивацію. Розроблені практичні рекомендації можуть бути використанні батьками для поліпшення розглянутих аспектів.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (50 найменувань), додатків (5). Загальний обсяг дипломної роботи викладено на 83 сторінках, основний зміст – 60 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

1.1. Огляд психологічних досліджень стилів сімейного виховання

Благополуччя людини, моделі її поведінки, адаптація в соціумі, пізнання власного Я, опанування навичками життєдіяльності та неймовірна кількість життєвих процесів відбувається під впливом батьків та сімейного середовища, має вирішальне значення для становлення особистості.

Саме у сімейних взаємостосунках і комунікації реалізуються людські потреби, а саме: потреба у соціальних зв'язках, яка дає відчуття належності до певної групи; потреба у визнанні, яка дарує відчуття і реальні докази своєї значущості для інших людей; потреба у прив'язаності та прихильності, що дає змогу відчувати взаємне тепло; потреба у самоусвідомленні, яка формує почуття своєї неповторності, індивідуальності; потреба в орієнтації, яка дає зразок для наслідування [17].

Сімейне виховання – це складова частина контрольованої соціалізації людини в сучасному цивілізованому суспільстві; воно являє собою одну з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з щоденним впливом особливого сімейного побуту [44].

Сімейне виховання – це одна з найбільш традиційних споконвічних форм соціалізації та виховання дітей, яка органічно об'єднує вплив культури, традицій, звичаїв, поглядів народу, сімейно-побутових умов, норм і взаємодію батьків із дітьми, у процесі якої відбувається повноцінний розвиток і становлення їхньої особистості. Воно являє взаємодію батьків із дітьми, яка ґрунтується на любові, прихильності, турботі, повазі та захищеності дитини та сприяє створенню оптимальних умов для задоволення усіх потреб особистості [11].

Поняття «тип/стиль батьківського ставлення» відображає модель і зразок сприйняття дитини, її оцінки і особливостей взаємодії. Тип батьківського ставлення визначає *стиль виховання*. При цьому останнє визначається як *характерне ставлення батьків до дитини із застосуванням визначених методів, засобів педагогічного впливу на дитину* [38].

Педагог К. Д. Ушинський вбачав сімейне виховання як цілеспрямований процес формування «людини в людині». Сутність виховання в сім'ї полягає не стільки в прийнятих правилах поведінки, скільки в створенні внутрішньої спрямованості. Першим й основним завданням сімейного виховання є підготовка людини до життя [37].

Сім'я набуває особливо важливого значення у формуванні системи цінностей, завдяки якій дитина входить у систему соціальних зв'язків. І немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітків, який би не залежав від сімейних умов [18].

Дитячо-батьківські взаємини – це процес та результат індивідуального вибіркового відображення сімейних зв'язків, а також переживання батьками та дітьми у їх спільній діяльності [21].

Для аналізу дитячо-батьківських взаємин часто використовують поняття «стиль сімейного виховання». Воно може вживатись синонімічно до терміну «батьківське ставлення», оскільки уявлення про дитину та ставлення до неї реалізується саме через певні форми взаємовідносин та виховний вплив.

В.М.Мініяров, узагальнивши різні погляди щодо трактування цього терміну, висловлює думку, що під стилем сімейного виховання слід розуміти найбільш характерні способи ставлення батьків до дитини, застосування ними певних засобів та методів педагогічного впливу, які виявляються у своєрідній манері словесного спілкування та взаємодії [26].

Батьківський стиль – це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування батька з дитиною; спосіб дій стосовно дитини. Обраний стиль визначає систему виховання, якій притаманне цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, враховуючи те,

що у ставленні до дитини можна допускати, а що ні [6].

Оптимальна батьківська позиція щодо сприяння всебічному становленню особистості дитини, повинна відповідати вимогам:

1. Адекватності – з позиції дорослого групується на реальній точній оцінці особливостей дитини, на умінні побачити, зрозуміти і поважати її індивідуальність.
2. Гнучкості – готовність та здатність змінити стиль виховання та комунікації, способи впливу на дитину в міру її дорослішання.
3. Прогностичності – виражається в орієнтації на зону найближчого розвитку дитини і задачі завтрашнього дня [12].

За А. Варга батьківське ставлення являє собою багаторівневе утворення, в якому виокремлюються 4 складові:

- Інтегральне прийняття або відторгнення дитини;
- Симбіоз – міжособистісна дистанція;
- Форми і напрямки контролю;
- Соціальна бажаність поведінки [5].

Кожна з вищенаведених 4 складових є поєднанням у різних пропорціях основних компонентів:

1. ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент);
2. особливості сприйняття та розуміння характеру дитини (когнітивний компонент);
3. поведінкові стереотипи, які практикуються стосовно дитини (поведінковий компонент) [23].

Для аналізу батьківського ставлення, на думку І.В. Шаповаленко, використовують наступні критерії:

- ступінь емоційної близькості (по відношенню до дитини може мати вигляд як прийняття та прояв любові, так і емоційна холодність, неприйняття);
- ступінь контролю за поведінкою дитини (у крайніх варіантах – це або надмірна контрольованість, велика кількість обмежень, або мінімальність

санкцій та заборон) [43].

І.М. Марковська виокремлює наступні параметри для аналізу взаємодії у системі батьки-дитина:

- автономія – контроль;
- відмова – прийняття;
- вимогливість;
- ступінь емоційної близькості, прихильності;
- суворість;
- непослідовність – послідовність [25].

А.В. Петровський, описуючи стилі взаємовідносин, виділяє наступні:

- 1) Диктат – систематичне придушення ініціативи іншої людини.
- 2) Опіка – батьки забезпечують своєю працею задоволення всіх потреб дитини.
- 3) Співпраця – опосередкованість міжособистісних відносин загальним цілям і завданням спільної діяльності.
- 4) Невтручання – відокремлений тип існування світу дітей і дорослих.
- 5) Паритет – рівні «союзницькі» стосунки, засновані на взаємній вигоді всіх членів союзу [30].

Е. Шефер виділяє чотири стилі (тактики) виховання в сім'ї, схема наведена на рис.1.

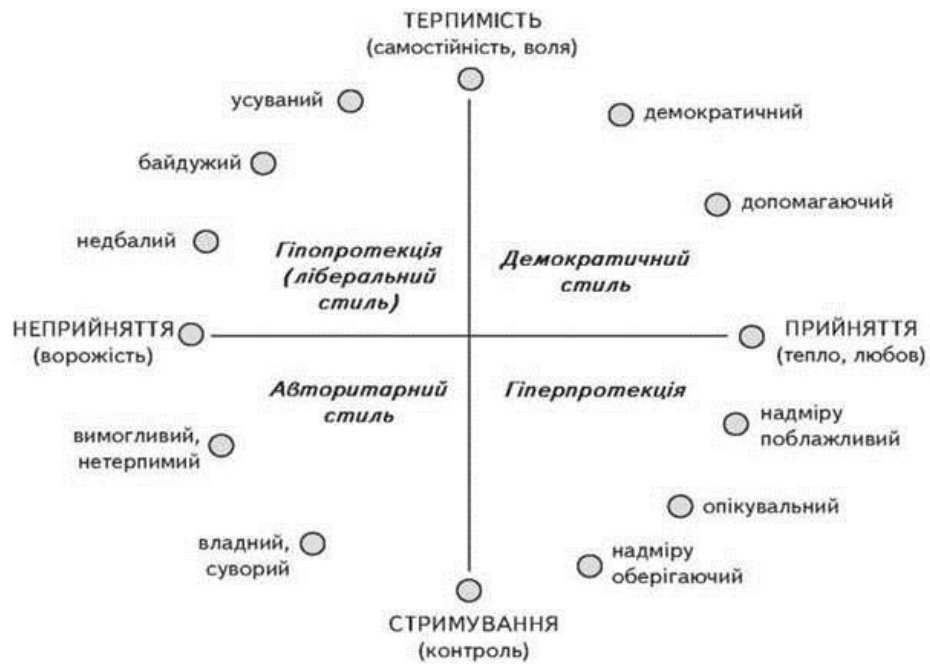

Рис.1. Стилі сімейного виховання за Е. Шефером

1. Авторитарний виховний стиль (тактика диктату, авторитарна гіперсоціалізація) визначається при пригніченні почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї в інших. Жорсткі накази, примус, свавілля зі сторони батьків перешкоджають формуванню гармонійної особистості. Якщо дорослим вдається зламати опір дитини, то вони ще й ламають важливі якості особистості, розвиток яких стає неможливим: почуття гідності, віру у власні сили, самостійність, ініціативність тощо.

2. Демократичний стиль сімейних стосунків (тактика співробітництва, кооперація) передбачає батьківську підтримку й допомогу дітям у їх окремих справах, взаєморозуміння, взаємоповагу дітей і батьків, встановлення партнерських стосунків, заснованих на емпатії та відповідальності за наслідки власної активності.

3. Ліберальний стиль (тактика невтручання, неприйняття). Система міжособистісних стосунків у сім'ї будується на визнанні незалежного існування дорослих і дітей. Батьки як вихователі найчастіше ухиляються від активного позитивного втручання в життя підлітка. Їх приваблює комфортне співіснування з дітьми, яке не потребує глибоких душевних переживань. При

таких умовах дитина стає емоційно байдужою, у неї яскраво проявляється егоцентризм, індивідуалізм, а сім'я для неї – лише необхідна формальність.

4. Гіперпротекція – потуральний виховний стиль (тактика опіки й безоглядної любові, симбіоз). Батьки намагаються усіми силами задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складностей тощо. Відтак дитина, яка штучно позбавляється можливості проявляти себе в досягненні результатів, нести відповідальність за наслідки власних дій, зростає інфантильною, безпорадною, безініціативною, уникає відповідальності за певні дії, рішення. Домінантною характеристикою особистості, що зростає в умовах потурального стилю, є егоцентризм.

Виділяється також нестійкий стиль виховання, для якого характерний непрогнозований перехід батьків від одного до іншого стилю виховання дитини. Такі зміни породжують у неї недовіру до батьків, відчуженість, формують моделі реакцій не на зміст звертань, а на форму. Для задоволення своїх індивідуалістичних потреб діти намагаються використати ситуативно сприятливий емоційний фон стосунків з батьками [8; 9; 33].

Л.Г. Саготовська визначила 6 типів ставлення батьків до дітей:

1. надзвичайно прискіпливе ставлення («діти – головне у житті»);
2. байдуже ставлення до інтересів та потреб дитини;
3. егоїстичне ставлення («діти – основна робоча сила в сім'ї»);
4. ставлення до дитини як до виховного суб'єкта (без врахування його особистісних характеристик);
5. ставлення до дитини як до перепони у досягненнях (як у кар'єрі, так і в особистому житті);
6. повага до дитини та делегування їй певних обов'язків [34].

Стиль сімейного виховання грає суттєву та ведучу роль в формуванні особистості дитини. Він характеризує те, як батьки ставляться до дитини, характер контролю за нею та її діями, активністю та діяльністю, спосіб пред'явлення вимог, вибір форм заохочення і покарання. Вибір батьками стилю сімейного виховання обумовлюється впливом типу темпераменту,

традиціями, в яких виховувалися самі батьки. Батьки використовують різні методи виховання, в залежності від ситуацій, що виникають, від темпераменту самої дитини і поведінки в певний окремий момент [32].

На формування стилів сімейного виховання впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, а також генетичні особливості батьків і дитини. Вибір стилю сімейного виховання визначають:

- типи темпераменту батьків, їхня сумісність;
- традиції сімей, у яких виховувалися самі батьки;
- тип літератури, яку читають батьки;
- рівень освіти батьків;
- соціальне оточення родини в цілому [33].

А. Лічко виділив і описав 8 типів сімейного виховання:

1. Емоційне відторгнення – батьки майже не проявляють емоцій до дитини і, як наслідок, дитина дуже швидко перестає проявляти емоції до батьків. Такі діти виростають замкненими, в них надзвичайно бідна емоційна сфера і надзвичайно низька самооцінка.
2. Жорстоке ставлення – часто супроводжується емоційним неприйняттям. Жорстокість проявляється як у фізичному, так і в психологічному насиллі над дитиною. Діти, що виховуються таким чином, часто мають певні порушення особистості і є агресивними.
3. Підвищена моральна відповідальність – покладання на дитину надій, що не збулись, формальний підхід до неї. Емоційна сфера таких дітей бідна, вони губляться в інтенсивних, емоційно забарвлених ситуаціях.
4. Суперечливе виховання – виникає при конфронтації з приводу стилів виховання всередині сім'ї. Діти в цьому випадку виростають тривожними та лицемірними.
5. Гіпопротекція – відсутність інтересу до життя дитини. «Безконтрольні діти» ризикують потрапити під чужий негативний вплив.
6. Гіперпротекція (гіперопіка) – намагання повністю контролювати дитину і огородити її від зовнішнього світу. Часто є наслідком нереалізованої потреби

батьків у любові. Діти, яких надмірно опікають, виростають егоїстичними, не здатними нормально влитись до колективу.

7. Іпохондричність – розвивається в тих сім'ях, де дитина довгий час хворіла важким захворюванням. Все життя в сім'ї зав'язане на її самопочутті, такі діти егоцентричні.

8. Любов – ідеальний тип сімейного виховання, коли батьки беззаперечно приймають дитину, враховують її інтереси, підтримують ініціативу [22].

А.Я. Варга описує 4 типи батьківського ставлення, які відрізняються переважанням однієї чи декількох складових, перелічених вище:

- приймаючо – авторитарний;
- відторгуючий з явищами інфантилізації;
- симбіотичний;
- симбіотично-авторитарний [5].

У своїх дослідженнях А.Я. Варга і В.В. Столін охарактеризували наступні критерії батьківських відносин:

- Прийняття - відкидання
  - Прийняття: батькові чи матері дитина подобається такою, якою є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй.
  - Відкидання: батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдахою, здебільшого відчують до дитини злість, розпач, роздратування, образу. Не довіряють дитині, не поважають її.
- Кооперація – батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються у всьому посприяти і допомогти. Високо оцінюють її інтелектуальні і творчі здібності, мають почуття гордості за неї.
- Симбіоз – батьки постійно відчують тривогу за дитину, яка сприймається маленькою і беззахисною. Не дають дитині можливість розвивати самостійність.

- Авторитарна гіперсоціалізація – батьки вимагають від дитини повного послуху і дисципліни. Намагаються у всьому нав'язати їй власну волю, за прояв свавілля дитину суворо карають. Батьки пильно стежать за соціальною поведінкою дитини і вимагають соціального успіху.
- Маленький невдаха – у батьківському відношенні є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй неспроможність у будь-якій діяльності. Дитина представляється непристосованою, неуспішною, схильну до прийняття поганих впливів. Дорослий намагається захистити дитину від труднощів і суворо контролювати її дії [4].

За клінічним підходом В.І. Гарбузова, О.І. Захарова, Д.Н. Ісаєва до стилів сімейних взаємин, умовно виділяються три основних типи виховання:

1. Неприйняття, емоційне відкидання, «холодність», яке характеризується ігноруванням потреб дитини, жорстоким ставленням стосовно неї. Батьки при такому типі виховання вважають, що дитина є тягарем для них. Також зустрічається і приховане емоційне відкидання, коли батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою і увагою.

2. Гіперсоціалізація, що виражається в тривожно-недовірливому ставленні батьків до стану здоров'я дитини, її соціального статусу серед товаришів і очікуванню успіхів у навчанні та майбутній професійній діяльності. Якщо очікування дорослих занадто високі, а дитині важко або невдається весь час відповідати їм, вона буде сприймати себе невдахою в очах батьків і, відповідно, у своїх власних очах. Такий тип виникає на підставі надмірної тривожності батьків за дитину.

3. Егоцентричне виховання – сім'я існує тільки для дитини. При такому типі виникає симбіоз у системі дитина-дорослий. В результаті у дитини формується висока самооцінка, але і з'являється конфліктність в стосунках з соціальним оточенням. Дитині нав'язуються гіпертрофовані уявлення щодо власної цінності [7; 13].

Авторами Е.Г. Ейдемільлером та В.В. Юстицьким виокремлено 6 типів негармонійного (патологізуючого) виховання:

- потуральна гіперпротекція – дитина знаходиться у центрі уваги всієї сім'ї, яка намагається максимально задовольнити всі її потреби;
- домінантна гіперпротекція – дитина також знаходиться у центрі уваги, але батьки водночас обмежують її самостійність численними заборонами та обмеженнями;
- висока моральна відповідальність – цей тип виховання характеризується сукупністю високих вимог до дитини у поєднанні з нехтуваннями її потреб;
- емоційна відмова, відкидання, нехтування – спостерігається у випадках, коли між дитиною та батьками існує велика дистанція у стосунках;
- жорстоке ставлення – разом з емоційною відмовою спостерігається також надмірна кількість різних покарань (фізичне покарання, незадоволення потреб дитини та ін.);
- гіпопротекція – такий тип виховання притаманний сім'ям, в яких батьки не цікавляться дитиною, не приділяють їй належної уваги та не контролюють її.

Авторами також визначені ймовірні причини, які призводять до вищезазначених порушень. Це може бути як відхилення особистості самих батьків (акцентуації та розлади), так і психологічні проблеми батьків, які розв'язуються за рахунок дітей [46].

Ці ж стилі сімейного виховання А.С. Співаковська описує через типи неблагополучних сімей, в яких дає докладний аналіз необдуманого виховного впливу дорослих на дітей.

1. «Сім'я-санаторій» – характеризується дріб'язковою опікою, жорстким контролем і надмірним захистом від уявних небезпек.
2. «Сім'я - фортеця» – характеризується тим, що батьки прагнуть вести себе підкреслено правильно. В результаті у дитини формується

підвищена невпевненість у собі і безініціативність. Це також призводить дитину до постійних внутрішньоособистісних конфліктів у дитини, і, як наслідок, до перенапруження нервової системи, виникнення тривожності, підвищеного ризику невротичних розладів.

3. «Сім'я - «третій зайвий»». У такій сім'ї емоційно перебільшено значущими є подружні стосунки, а дитині батьки схильні вселяти почуття неповноцінності, фіксуючи увагу на недоліках, недосконалості. Цей стиль виховання надає найбільш негативний вплив на розвиток дитини [35].

Дослідниками були сформовані різноманітні класифікації стилів сімейного виховання і описані сценарії розвитку родин, зокрема системи батьки-дитина, в залежності від домінантного стилю. В нашому дослідженні за основу взята класифікація порушених стилів сімейного виховання Е.Г. Ейдемільером та В.В. Юстицьким, але з орієнтацією на обернені результати за шкалами (тобто гармонійний тип визначається через відсутність виражених ознак порушеного типу).

1.2. Особливості навчальної мотивації школярів підліткового віку

Підлітковий період розвитку дитини зазвичай характеризується такими поняттями як: перехідний, критичний, переломний, важкий, вік статевого дозрівання. Всі вони передають складність і значення процесів розвитку, що відбуваються в даному віці, пов'язаних з переходом від одного періоду життя до іншого. Цей перехід від дитинства до дорослого життя і є основним змістом і відмінністю всіх аспектів розвитку в цей період – фізичного, розумового, морального, соціального [10].

Межі підліткового віку досить невизначені, для кожної дитини є індивідуальним та залежним від багатьох як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Одні діти вступають у підлітковий вік раніше, інші пізніше.

Існує кілька визначень рубежів даного віку. Г. Грімм обмежує підлітковий період віком від 12 до 15 років у дівчаток і від 13 до 16 років у хлопчиків, а, за Дж. Біррену, цей період охоплює 12 - 17 років. У класифікації Д.Б. Бромлей пубертат визначається 11 - 15 роками. Ж. Піаже виділяє підлітковим віком період від 12 до 15 років. Д.Б. Ельконін встановлює межі цього віку між 10 - 15 роками [10].

Суперечливість та кризовий перебіг окресленого періоду, на думку науковців, зумовлений сукупністю біологічних, психологічних та соціальних чинників. Розвиток на цьому етапі йде швидкими темпами і це безумно впливає на бурхливі зміни в особистості підлітка. Сукупність зазначених факторів накладає відбиток на процес усвідомлення різних аспектів свого Я і провокує різні, підчас суперечливі, переживання. Внутрішні та зовнішні зміни, які відбуваються з підлітком, не завжди стають зрозумілими як для навколишнього оточення, так і для самої дитини. Це призводить до труднощів у стосунках з навколишніми [1; 2; 19; 27; 31].

Дослідник психології підлітків М. Кле завдання розвитку в підлітковому віці формулює через призму 4 основних сфер: тіла, мислення, соціального життя, самосвідомості.

1. Пубертатний період. Протягом відносно короткого та душе швидкого періоду тіло підлітка зазнає значних змін. Це стимулює дві основні задачі розвитку:

1) необхідність реконструкції тілесного образу «Я» і побудови чоловічої чи жіночої ідентичності;

2) поступовий перехід до дорослої сексуальності.

2. Когнітивний розвиток. Розвиток інтелектуальної сфери підлітка характеризується якісними та кількісними змінами, які відрізняють його від дитячого способу пізнання світу. Становлення пізнавальних здібностей відзначено такими основними досягненнями:

1) розвитком здатності до абстрактного мислення;

2) розширенням тимчасової перспективи.

3. Перетворення соціалізації. Переважний вплив сім'ї в підлітковому віці поступово замінюється впливом групи однолітків, яка виступає джерелом референтних норм поведінки і отримання певного статусу, бажання наслідувати. Ці зміни протікають в двох напрямках, відповідно до двох завданнями розвитку:

- 1) звільнення від батьківської опіки;
- 2) поступове входження в групу однолітків, соціалізація серед них.

4. Становлення психосоціальної ідентичності, що лежить в основі феномена самосвідомості і включає три основні завдання розвитку:

- 1) усвідомлення тимчасової протяжності власного «Я», що включає дитяче минуле і проекцію себе в майбутньому;
- 2) усвідомлення себе як відмінного від звичних батьківських образів;
- 3) здійснення системи виборів, які забезпечують цілісність особистості (професії, статевої ідентичності і ідеологічних установок [15].

У цьому контексті цікавою є теорія Е. Еріксона, який зауважував, що розвиток індивіда рівною мірою залежить як від біологічних чинників, так і від соціального оточення. Підлітковий вік, на думку Е. Еріксона, є одним із найважливіх та найскладніших етапів онтогенезу, оскільки становить особливий спосіб існування між дитинством та дорослістю. В цей період центральним психологічним процесом є формування власної ідентичності, знаходження себе і свого місця у соціальному контексті. За Е. Еріксоном, почуття ідентичності Его – це певна «внутрішня» тотожність та безперервність, яка підготовлена минулим індивідуума та поєднується з тотожністю та безперервністю значення індивідуума для інших.

Ідентичність особистості формується шляхом синтезу ідентифікацій. Ідентифікація завжди пов'язана з іншими людьми, які протягом певного періоду є «взірцем» для індивіда. Таким чином, розглядати ідентичність особистості можливо саме крізь призму соціальних взаємин індивіда з іншими людьми, насамперед з членами його родини.

Отже, за Е. Еріксоном, підлітковий вік характеризується становленням системи уявлень особистості стосовно себе, свого місця в соціальному контексті; формуванням інтересів, цінностей та планів на майбутнє, але важливим є те, що цей процес відбувається крізь призму родинних взаємин [48; 50].

Мотивація – це циклічний процес безперервного взаємного впливу та перетворень, у якому суб'єкт дії та ситуація взаємовпливають одне на одного, і результатом є реально простежена поведінка. Вона пояснює цілеспрямованість дії, організованість та стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення окремої цілі. Мотив на відміну від мотивації – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його стійкою особистою властивістю, зосередити збуджуючою до здійснення окремих дій [28; 42].

Навчальна мотивація є системою природних, соціальних і особистісних чинників, які спонукають особистість зануритися у процес навчання, впливають на характер та забезпечують ефективність цього процесу. Продуктивність та результат навчальної діяльності визначаються її мотиваційною структурою — змістом і розгорнутістю цієї структури, сформованістю її компонентів, ієрархією мотивів і зв'язками між ними, характером мотивів навчальної діяльності, сенсом навчання школяра, особливостями емоцій, що супроводжують процес навчання тощо. Своєрідність навчальної мотивації полягає в тому, що в процесі діяльності по її здійсненню школяр не тільки засвоює знання, але й формується як особистість. Г.С. Костюк зазначав, що мотиви навчальної діяльності визначають її сенс для учня, його ставлення до навчання, а тому й енергію, старанність, з якою він вчиться і, як наслідок, результати навчання. Від мотивів залежать як ближчі, так і більш віддалені результати розвитку [20].

Навчальна мотивація визначається як частковий вид мотивації, включений у певну діяльність, зокрема у навчання. Як підкреслює А.К. Маркова, мотивація навчання складається з ряду спонукань, що постійно змінюються і вступають у нові взаємозв'язки один з одним. Тому становлення

мотивації є не просте зростання позитивного ставлення до навчання, а ускладнення структури, що стоїть за ним, мотиваційної сфери, спонукань, що входять до неї [24].

На думку Д.Б. Ельконіна, учбова діяльність є специфічним видом людської діяльності. Він наголошує на її соціальному характері: за змістом, оскільки навчання спрямоване на засвоєння вироблених людством досягнень культури і науки, навичками взаємодії з ними; за сенсом, оскільки воно суспільно значуща і соціально оцінюється; за формою, бо має відповідати суспільно виробленим нормам спілкування і здійснюється у спеціальних громадських закладах (школах, закладах вищої освіти тощо). До того ж у поведінці людини є дві функціонально взаємопов'язані сторони: збуджуюча та регуляційна. Збудження забезпечує активізацію та напрямок поведінки і пов'язано з поняттями мотивації. Вищенаведені поняття включають в себе уявлення про потреби, інтереси, мету і наміри, прагнення, які є у особистості, уявлення про зовнішні фактори, які заставляють її вести себе певним чином, про керівництво діяльністю у процесі її здійснення. Серед усіх понять, які використовуються у психології для опису та пояснення збуджуючих моментів у поведінці людини є поняттям мотивації і мотиву. Психологічний аналіз учбової діяльності ґрунтується на розумінні її предметного характеру. Предметом діяльності є той результат (матеріальний чи ідеальний), який спонукає суб'єкта до діяльності, задля досягнення якого вона здійснюється. Предмет діяльності не дається людині безпосередньо, а опосередковується її потребами і постає перед суб'єктом як мотив, у вигляді задачі, розв'язання якої дає змогу задовольнити наявну потребу [47].

Л.І. Божович вказує, що для людей різного віку не всі мотиви мають однакову спонукальну силу. Одні з них є основними, провідними, інші – другорядними, побічними, що не мають самостійного значення. В одних таким провідним мотивом може виявитися прагнення завоювати місце відмінника в класі, в іншому випадку – бажання одержати вищу освіту, у третіх – інтерес до самих знань [3].

Усі ці мотиви можуть бути розподілені на дві великі категорії. Одні з них – зв’язані зі змістом самої навчальної діяльності і процесом її виконання; другі – з ширшою взаємодією дитини з навколишнім середовищем. До першого відносяться пізнавальні інтереси дітей, потреба в інтелектуальній активності й оволодінні новими вміннями, навичками і знаннями; другі – зв’язані з потребою дитини в спілкуванні з іншими людьми, у їхній оцінці і схваленні, з бажанням учня зайняти визначене місце в системі доступних йому суспільних відносин [3].

П.М. Якобсон визначає три типи мотивації навчання, пов’язаної із результатами навчання:

1. Мотивація, яка може бути названа негативною, під якою підліток розуміє спонукання, спричинене усвідомленням певних незручностей і неприємностей, які можуть виникнути, якщо він не буде навчатися (дорікання з боку батьків, викладачів та друзів). Така мотивація не приводить до успішних результатів;

2. Мотивація, яка має позитивний характер, але не пов’язана з мотивами закладеними в самій навчальній діяльності. В одному випадку така позитивна мотивація визначається ваговим для особистості соціальним прагненням, коли навчання розглядається як шлях до здійснення свого призначення в житті. Інша форма мотивації визначається вузькоособистісними мотивами: схвалення людей, які оточують, шляхи до особистісного благополуччя тощо;

3. Мотивація, яка лежить у самій навчальній діяльності (мотивація пов’язана безпосередньо з цілями навчання, задоволення зацікавленості, подолання перешкод, інтелектуальна активність). На думку П.М. Якобсона, навчатися спонукає сам процес набуття знань, і учень отримує задоволення від процесу і результатів пізнавальної діяльності, відкриття нового, реалізації своїх можливостей і здібностей [49].

У дослідженні О.І. Власової описуються два плани мотивації – довільний і мимовільний. Довільний план мотивації виявляється тоді, коли

мотиви в учня виникають довільно, тобто без сторонньої допомоги. Мимовільний план мотивації виявляється в тому випадку якщо мотиви спеціально формуються ззовні [6].

А. Маркова розрізняє декілька типів ставлення школяра до навчання залежно від домінантної мотивації:

1. Негативне, якому притаманні бідність мотивів, їхня вузькість; пізнавальні мотиви вичерпуються інтересом до результату; неспроможність ставити цілі, бачити мету та долати труднощі на шляху до неї; навчальна діяльність не сформована; відсутнє вміння виконувати дії з розгорнутої інструкції дорослого; відсутня орієнтація на пошук різних способів дії.

2. Байдуже або нейтральне.

3. Позитивне аморфне, нерозчленоване, при якому спостерігаються нестійкі переживання новизни, допитливості, ненавмисного інтересу; широкі соціальні мотиви; розуміння і первинне осмислення цілей, поставлених учителем; виникнення первинної диференціації одних навчальних предметів перед іншими на основі вподобань. Навчальна діяльність характеризується виконанням окремих навчальних дій за зразком і інструкцією, а також простих видів самоконтролю і самооцінки також за зразком.

4. Позитивне пізнавальне, ініціативне, усвідомлене, за яким основними характеристиками постають: перевизначення і довизначення задач вчителя; постановка нових цілей і виникнення на цій основі нових мотивів; осмисленням співвідношення своїх мотивів і цілей. Навчальна діяльність за цим типом становить не лише відтворення за зразками вчителя завдань, способів дій, але й також виконання дій з власної ініціативи. Спостерігається розрізнення школярем способу і результату дії, усвідомлене прагнення до пошуку різних способів, засвоєння і «бачення» всієї структури учіння в цілому, опанування умінь планувати і оцінювати свою навчальну діяльність до її здійснення, перевіряти і коректувати себе на кожному етапі роботи, розгорнутий самоконтроль і самооцінка.

5. Позитивне особистісне, відповідальне, дієве ставлення характеризує наступну мотивацію: супідрядність мотивів за їхньою ієрархією; стійкість і неповторність мотиваційної сфери; збалансованість і гармонія між окремими мотивами; уміння ставити перспективні, нестандартні цілі і реалізовувати їх; передбачення соціальних наслідків своєї навчальної діяльності і поведінки; уміння долати перешкоди. У навчальній діяльності спостерігаються пошук нестандартних способів рішення навчальної задачі, гнучкість і мобільність способів дій, освоєння навчальних дій і умінь до рівня навиків і звичок культури праці, використання результатів учіння в соціальній практиці, вихід з навчальної діяльності в самоосвітню, перехід до творчої діяльності [24].

Несформованість учбової мотивації виявляється, перш за все, у падінні навчальної успішності. У подальшому цей неуспіх може екстраполюватися на інші види діяльності, особливо ті, що пов'язані з процесом набуття нових знань [29].

Різними авторами виділяються різні види мотивів навчальної діяльності. Але відомо, що мотиваційна сфера особистості, особливо в підлітковому віці, являє собою динамічну структуру. Основу навчальної мотивації складають безліч компонентів, серед яких виділяється власне ставлення школяра до навчання, орієнтація мотивів, її інтереси та зовнішні впливи. Навчальна мотивація в нашому дослідженні вивчається крізь призму спрямованості на набуття знань і може бути вираженою на 3 рівнях – високий, середній та низький.

1.3. Вплив стилю сімейного виховання на навчальну мотивацію підлітків

У підлітковому віці йде розширення меж власної активності дитини. В цьому віці метою інтервенцій дорослого виступає орієнтація діяльності дитини на самодіяльність як засіб власного саморозвитку і самореалізації. Розвиток особистості здійснюється у діяльності, яка керується системою мотивів, притаманних цій особистості. Провідною діяльністю молодшого

школяра була навчальна. У середній школі навчальна діяльність не втрачає своєї провідної розвивальної функції, але перебуває вже на іншому рівні. У процесі шкільного навчання в цей період увага зосереджується на подальшому розвитку учбової діяльності, а саме: умінню учитися на якісному рівні в середній школі, вмінні і бажанні самостійно здобувати нові знання і навички — тобто на формуванні у школяра основних якостей навчальної суб'єктності, сутністю якої є цілеспрямована мотиваційна активність дитини, спрямована на привласнення навчальної діяльності. Ця нова позиція учня щодо навчальної діяльності виявляється у внутрішній готовності до пошуку необхідних знань, до оволодіння необхідними способами та інструментами опанування, до співробітництва з іншими учасниками процесу [16].

Дослідження, які проводилися Д. Мак-Клелландом, Дж.Аткінсоном, Х. Хекхаузенем, засвідчили визначальну роль сім'ї у формуванні рівня домагань як показника мотивації досягнення. Дж. Аткінсон вважав, що мотив досягнення успіху формується ще в ранньому дитинстві. Визначна роль в цьому процесі належить дитячо-батьківським взаєминам. Основою для розвитку мотиву досягнення є позитивні емоційні асоціації, пов'язані з успіхами і підкріпленнями їх з боку батьків: заохочення асоціюється з успіхом, покарання — з невдачею. На основі цього формується тенденція в поведінці дитини — досягти успіху і уникнути невдачі в діяльності, за яку заохочували батьки [40; 41].

Крім специфіки сімейної ситуації, значну роль у розвитку рівня домагань та мотивації досягнення відіграють самі батьки. В цьому сенсі слід зазначити, що іноді спостерігається втручання батьків у життя дитини для того, щоб «передати» власні очікування. Пряма передача настанови стосовно цінності орієнтації досягнення від батьків дітям може проявлятися у вигляді винагороди або покарання, або як позитивний приклад власних досягнень. Це припущення знайшло підтвердження під час досліджень Катковського, Престон, Крендалла [41].

Результати досліджень М.Розен та Р.Д'Андреа, в яких вони пропонували хлопцям 9-11 років працювати над завданнями вдома в присутності батьків, засвідчують той факт, що висока мотивація досягнення у хлопчиків формується в тих сім'ях, де батьками підтримується висока орієнтація на досягнення їхніх дітей, і, разом з тим, наявні теплі, гармонійні особистісні взаємини у системі «батьки-дитина». А також у тих сім'ях, де матері стимулюють прагнення до досягнень, а батьки, навпаки, поважають та підтримують автономність дитини [41].

Д. Шеффер вважає, що дослідниками визначено три основні чинники, які впливають на мотивацію досягнення у дітей:

1. якість дитячих прихильностей – надійно прив'язані діти демонструють впевненість у собі, наполегливість у вирішенні завдань);
2. характер домашнього середовища – важливу роль відіграє «інтелектуально стимулююче домашнє оточення», що забезпечує різноманітність задач, відповідних здібностям дитини, та активну підтримку у їх вирішенні);
3. стиль сімейного виховання [8].

Щодо сімейного виховання, то, узагальнивши дослідження, проведені Д. Мак-Клелландом та його колегами, Д. Шеффер наголошує, що специфіка взаємин між батьками та дітьми значною мірою впливає на формування мотивації досягнення. В результаті аналізу сімейних взаємин між батьками та дітьми з високою мотивацією досягнення виокремлені наступні критерії:

- стосунки в таких сім'ях теплі та невимушені, збалансована система покарання та винагороди;
- батьки встановлюють контроль над процесом інтеріоризації дитиною соціальних стандартів поведінки, при цьому не нав'язуючи певні стереотипи;

- дозволяється та підтримується автономія дитини стосовно тієї діяльності, де проблеми є посильними для розв'язання їх дитиною [8].

В. М. Мініяров розглядає наступні стилі сімейного виховання: потуральний, змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий, гармонійний. Він також виділяє зв'язок кожного стилю із навчальною мотивацією і активністю дитини в цілому.

1. Потуральний

Взаємини з дитиною будуються таким чином, що мимоволі провокують її на пошук найбільш вигідних форм взаємодії з оточуючими, стимулюють формування та розвиток таких якостей, як догідництво, лестоці та підлабузництво. Батьки постійно демонструють дитині нещире ставлення до оточуючих: друзів, сусідів і родичів, у присутності дітей у таких родин обговорюють інших людей, а в міру дорослішання дитини — разом із нею. З дитинства людина вимушена опанувати науку вигоди: вигідні люди, вигідні взаємини, вигідне для родини розв'язання проблем. На перший погляд дитина з такої родини вільна у виборі моделей поведінки, однак поза власною родиною від неї вимагається формальне прилюдне дотримання правил пристойності. Такі діти часто відчують тривогу і стрес.

Навіть інтелектуальну діяльність своїх дітей батьки в таких сім'ях стимулюють для отримання максимальної вигоди. Як наслідок такого виховання — формування конформного соціально-психологічного типу особистості є наслідком такого виховання. Діти цього типу не отримують задоволення ані від розумової, ані від фізичної праці: ця тенденція триває усі вікові періоди життя. На уроці школярі дуже швидко втомлюються і намагаються під будь-яким приводом ухилитися від роботи. Захвичай такі учні несумлінно ставляться до завдань учителя і різноманітних обов'язків. Для них нерідко не існує заборон і моральних норм: уже з молодшого шкільного віку вони зовсім не налаштовані на навчальну діяльність, бо їх цікавить лише кінцевий результат — оцінка.

2. Змагальний

Батьки використовують інструменти як заохочення, так і покарання. Але коли поведінка дитини порушує норми, які прийняті в родині, покарання може бути не просто суворим, але й невиправдано жорстоким.

У своїй любові до дитини такі батьки інколи не звертають уваги на особистісні якості. Захищаючи свою дитину від будь-яких претензій з боку інших, у тому числі школи, вони не цікавляться чи права, чи не права їхня дитина. Внаслідок такого виховання формується пошуковий соціально-психологічний тип особистості.

Батьки в таких родинх уважно стежать за інтелектуальним розвитком своїх дітей та заохочують пошукову діяльність дитини похвалою. Діти в свою чергу привчаються демонструвати свої здібності й інтелектуальні досягнення. Учні пошукового типу, починаючи з першого класу, можуть навчатися тільки на «відмінно». Вони постійно демонструють свою ерудицію та здібності, внаслідок чого їм важко спілкуватися з однолітками. Висока активність цих дітей дозволяє їм легко та швидко досягати значних успіхів, особливо за умов конкуренції. У будь-якій діяльності їх цікавить саме результат. Вони охоче хапаються за будь-які справи в класі, беруть участь в усіх заходах з тою метою, аби лише їх помітили й оцінили.

3. Розважливий

Від самого початку дитині надано повну свободу дій, можливість набувати власного досвіду шляхом спроб і помилок. Педагогічний інструментарій таких батьків виключає окрики, гримання та докори: батьки вважають, що активність дитини повинна мати природний вихід. У вихованні вони повністю виключають будь-яку примусовість та фізичні покарання, бо впевнені, що дитина здатна самостійно обирати собі діяльність до душі, а вони мають право лише давати рекомендації або поради. У таких сім'ях складаються теплі, добрі та відверті взаємостосунки. Діти разом із дорослими беруть участь у сімейних зборах, розв'язанні сімейних ситуацій. Крім того, батьки таких дітей з ентузіазмом беруть участь у житті того дитячого

колективу, в якому перебуває їхня дитина. Результатом такого стилю сімейного виховання є сенситивний соціально-психологічний тип особистості.

З малих років діти шанобливо ставляться до старшого покоління: тому що так чинять у їхній родині. В такій сім'ї покарання не завжди миттєво супроводжує поганий вчинок — батьки дають можливість дитині самостійно обмірковувати вчинене, усвідомити свої помилки та провину. Таким чином, дитина осмислює проблему з позицій різних людей, втягнених у конфлікт. В таких сім'ях діти виростають допитливими й активними. Вже в початковій школі вони добре поінформовані про події навколишнього світу, досить самостійні, не потребують зайвих нагадувань.

4. Запобігливий

Дуже часто в таких родинах заведено задовольняти найменшу примху дитини. Коли вона дорослішає, батьки, вважаючи, що подібний нагляд захистить дитину від труднощів, починають використовувати матеріальне стимулювання для того, щоб підліток не виходив з покори та був слухняним. Оскільки такі дорослі вважають інших людей джерелом неприємностей для своїх дітей, то усі сторонні люди викликають у них велику обережність. Вихованню моральних цінностей ці батьки приділяють занадто мало уваги, у дітей з таких сімей формується ситуативна мораль: опинившись в тій чи іншій соціальній групі, вони дотримуються моральних принципів цієї групи, із заплющеними очима довіряють чужій думці. У процесі запобігливого стилю сімейного виховання формується інфантильний соціально-психологічний тип особистості.

Ще однією особливістю учнів інфантильного типу є те, що вони майже не мотивовані на навчальну діяльність. Маючи від природи непогані здібності до навчання, вони зовсім не бажають працювати, що призводить до поганої успішності. Багато проблем виникає з такими дітьми, тому що вони не виконують домашні завдання, постійно відволікаються на уроках. Іноді батьки, втрачаючи терпіння, виконують домашні завдання за своїх дітей. Такі діти легко потрапляють до поганих компаній, тому що схильні одержувати

задоволення негайно: віддалений результат цих дітей не цікавить, їм потрібен миттєвий.

5. Контролюючий

За контролюючого стилю сімейного виховання формується тривожний соціально-психологічний тип особистості. Цьому сприяють будь-які з таких причин:

1. Дитина виховується в середовищі, в якому досить жорстко поведуться з нею.
2. Дитина тривалий час живе без батьків: можливо, вона перебувала в лікувальному закладі, де до неї мали інакше ставлення, ніж у родині. При цьому дитина могла зазнати стресового стану у зв'язку із жорстокістю дорослих, унаслідок чого замкнулася в собі.
3. Батьки автоматично перенесли жорстокий стиль виховання родини, у якій вони виховувалися, на власну сім'ю.
4. Батьки керуються думкою інших людей про власних дітей.

В таких родинах воля дитини суворо регламентується та контролюється: батьки диктують дитині, як одягатися, з ким дружити, визначають її режим дня. Молодші школярі переносять це досить спокійно, але підлітки протестують проти такого ставлення. Батьки досить активно застосовують методи покарання: це може бути і командний тон, і гримання, і фізичне покарання, причому інколи досить жорстоке фізичне. У подібних родинах діти позбавлені батьківської ласки, тепла та підтримки. Такі діти занадто добре знають свої слабкі сторони та зовсім позбавлені можливості демонструвати чи якимось іншим чином підкреслювати свої кращі сторони.

Іноді такі батьки карають свою дитину лише задля демонстрації своєї сили. Вони сподіваються що їхня дитина виросте людиною високоморальною. Через те що дитина не завжди задовольняє високі батьківські вимоги, вона росте невпевненою в тому, де і як треба поводитися. Вчинки такої дитини вже в початковій школі можуть бути неадекватними та сприйматися як захисні реакції.

Звичайно, у таких учнів виникають проблеми з навчанням: їхня розумова діяльність позбавлена самостійності, вони не здатні мислити творчо, хоча їм і притаманні творчі здібності, не відстоюють правду та справедливність. Тому в них дуже високий рівень тривожності. У таких учнів спостерігається гіпертрофована любов до себе. Ці діти практично не сприймають зауваження і критику, а найменша спроба з боку дорослих вказати на помилки викликає досить неадекватну реакцію: посмішку або сльози.

Співчутливий

При такому стилі сімейного виховання немає потреби використовувати методи заохочення або покарання: в цій обстановці діти дорослішають досить рано, бачать і розуміють як труднощі, з якими стикається родина, так і ті радощі, якими вона живе. Потреби дітей задовольняються залежно від можливостей їхніх батьків, ніхто й ніколи не балує дитину. Батькі в таких сім'ях ставлять собі завдання — навчити дитину пристосуватися до життя у світі, долаючи труднощі та радіючи найменшій, але досягнутій власною працею перемозі. Дитину намагаються захистити від зайвих переживань та засмучень. Батьки не розповідають про проблеми на роботі, не обговорюють та не засуджують людей, які спричинили ці труднощі, але діти все одно все бачать і розуміють, намагаються їх підтримати. Поведінка батьків навіть є для них прикладом для наслідування. За співчутливого стилю сімейного виховання формується інтровертований соціально-психологічний тип особистості.

Діти інтровертованого типу надзвичайно спостережливі, мають багатий внутрішній світ: вони багато уваги приділяють вивченню поведінки своїх однолітків і дорослих, що формує в них організованість і відповідальність. У певній діяльності це допомагає їм серйозно і подовгу зосереджено працювати, не вимагаючи при цьому уваги з боку дорослих. У молодшому шкільному віці такі учні можуть виявляти підвищену сором'язливість. У спілкуванні з однолітками вони обережні, розмовляють тихо та відповідають на уроці невпевнено, незважаючи на те що знають усе. Вони не охоче опиняються в

полі зору інших людей. Такі підлітки отримують задоволення від процесу діяльності, хоча майже завжди занижують власні здібності, що призводить до побоювань на початку виконання завдань про те, що в них нічого не вийде. Такі учні не дуже примхливі й не страждають через те, що не мають чогось матеріального.

З усіх представлених типів особистості цей тип найбільш вольовий. Такі діти стійко переносять життєві труднощі й нікого не обвинувачують у них, їм властиві такі риси характеру, як чуйність і уважність, правдивість і чесність, ввічливість і врівноваженість; вони також вирізняються терплячістю, ретельністю, самокритичністю.

6. Гармонійний

Гармонійний стиль виховання формує і гармонійний соціально-психологічний тип особистості. Дитина завжди бажана, батьки задовго до її народження розмірковують над тим, якою людиною вони хочуть виростити та виховати її. Дитина народжується, виховується і росте в теплій і дружній атмосфері, батьки приділяють велику увагу формуванню традицій і звичаїв родини, яких вони й самі суворо дотримуються.

Діти такого стилю виховання вже з раннього дитинства виявляють розважливність і вміння мотивувати свої вчинки, бо батьки вмотивовано й усвідомлено поводять себе. З початкової школи діти такого стилю виховання виявляють чуйність до своїх однолітків й уважність до прохань дорослих. Такі діти високо цінують дружні стосунки, у спілкуванні є відвертими та не приховують своїх справжніх почуттів.

Для таких школярів однаково значущим є фізичне і розумове навантаження, на всіх уроках вони виявляють активність та ініціативу. У навчанні такі школярі дуже старанні та відповідальні. У таких учнів розвинена адекватна самооцінка, відповідальні, свою обіцянку вони обов'язково виконають. Найчастіше такі діти обирають собі друзів з важкою долею та позитивно впливають на них. Вони ніколи не застосовують силу при розв'язанні конфліктних ситуацій. Ще з молодшого шкільного віку діти цього

типу займаються самовихованням та самоосвітою, є спостережливими і ведуть щоденники, описуючи власні переживання та зміни в собі. У цьому віці вони, як і всі інші діти, можуть порушувати дисципліну, але на всі зауваження реагують розумно, прислуховуються. Почуття самоконтролю та вольові якості в таких учнів виявляються досить рано. В підлітковому віці немає необхідності «розважати» їх на уроках, адже вони успішно виконують як монотонну, так і творчу роботу [26].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Кожній родині притаманна власна система виховання, яка характеризує взаємодію у системі батьки-дитина і визначає свій стиль сімейного виховання. Певний набір способів комунікації з дитиною, методів і прийомів виховання, навчальних та виховних впливів, інтервенцій, строгість батьківського контролю, вимог і заборон, які використовують батьки для формування бажаних якостей та умінь у дитини, а також наявність емоційної підтримки визначають стиль сімейного виховання.

Дитячо-батьківські взаємини відіграють ключову роль у розвитку особистості дитини, її самосвідомості та мотивації. Для аналізу взаємин у системі «батьки-дитина» найбільш вживаним є поняття стилю сімейного виховання, яке віддзеркалює характерні моделі поведінки батьків, а також характер емоційної близькості в цій системі.

Батьківське ставлення є значимою детермінантою становлення особистості підлітка в цілому, зокрема, і навчальної мотивації. Найсприятливішим для розвитку самосвідомості та її структурних компонентів, мотивації в цілому є гармонійний (демократичний, адекватний, авторитетний тощо) стиль виховання, який будується на основі взаєморозуміння та взаємоповаги, опіки та піклування з боку батьків, емоційної близькості та прихильності.

Завдяки аналізу здобутків дослідників стилю сімейного виховання і навчальної мотивації підлітків, для нашого емпіричного дослідження використовується класифікація розроблена Е.Г. Ейдемільнером та В.В. Юстицьким, у зв'язку із вираженістю мотивації учнів на набуття знань, що описано Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З НАВЧАЛЬНОЮ МОТИВАЦІЄЮ ПІДЛІТКІВ

2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження

Мета нашого емпіричного дослідження полягає у перевірці гіпотези стосовно того, що гармонійний стиль батьківського виховання позитивно впливає на рівень навчальної мотивації підлітків.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Дослідити стилі сімейного виховання;
2. Дослідити вираженість мотивації підлітків на набуття знань, тобто навчальну мотивацію підлітків;
3. Виявити взаємозв'язок стилів сімейного виховання з навчальною мотивацією підлітків.

В дослідженні взяли участь 60 школярів підліткового віку шляхом заповнення Google-форми в дистанційному форматі.

Для проведення дослідження були використанні наступні **методики**:

- 1) Методика «Батьків оцінюють діти» (за І.Фурмановим та А.Аладьїним);
- 2) Методика вивчення спрямованості на набуття знань (за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою).

Методика «Батьків оцінюють діти» створена І. Фурмановим, А. Аладьїним на основі методики «Аналіз сімейного виховання». Вона призначена для вивчення уявлень дитини про стиль сімейного виховання. Використання цієї методики дозволяє виявити наявність проблем в уявленнях членів родини. Опитувальник містить 120 тверджень, що дозволяють отримати інформацію за допомогою 18 шкал. 11 відображають основні стилі сімейного виховання, 7 останніх дозволяють одержати інформацію щодо інших аспектів життєдіяльності сім'ї. Ряд запропонованих тверджень наведені у Додатку 1.

Характеристики шкал

- Рівень протекції в процесі виховання (шкали $\Gamma +$ і $\Gamma -$)

Йдеться про те, скільки сил, уваги, часу приділяють батьки при вихованні дитини. Спостерігаються два рівня протекції: надмірна (гіперпротекція) та недостатня (гіпопротекція).

- Гіперпротекція (шкала $\Gamma +$). При гіперпротекції батьки приділяють дитині вкрай багато часу, сил і уваги, і виховання стає центральною справою їхнього життя. Типові висловлювання таких батьків були використані при розробці цієї шкали.
- Гіпопротекція (шкала $\Gamma -$). Ситуація, при якій дитина або підліток лишається на периферії уваги батьків, до неї «не доходять руки», батькам «не до неї». Дитина часто випадає у них з поля уваги. За неї беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне.

- Ступінь задоволення потреб дитини (шкали $Y +$ і $Y -$)

Йдеться про те, якою мірою ставлення і спілкування батьків націлена на задоволення потреб дитини, як матеріально-побутових (у харчуванні, одязі, предметах розваги), так і духовних – насамперед в спілкуванні з батьками, в їхній любові та увазі. Ця риса сімейного виховання принципово відрізняється від рівня протекції, оскільки характеризує не міру зайнятості батьків вихованням дитини, а ступінь задоволення її потреб. Так зване «спартанське виховання» є прикладом високого рівня протекції (оскільки батьки багато займаються вихованням) і низького рівня задоволення потреб дитини. В ступені задоволення потреб можливі два відхилення.

- потурання (шкала $Y +$). Про потуранні ми говоримо в тих випадках, коли батьки прагнуть до максимального й некритичного задоволення будь-яких потреб дитини чи підлітка. Вони «балують» її. Будь-яке її бажання – для них закон. Пояснюючи необхідність такого виховання, батьки приводять аргументи, які є типовою раціоналізацією, – «слабкість дитини», її винятковість, бажання дати те, чого були самі позбавлені свого часу батьками, що дитина росте без батька тощо. Типові

висловлювання наведені в шкалі У +. При потуранні батьки несвідомо проєктують на дітей свої раніше не задоволені потреби і шукають способи задоволення їх за рахунок виховних дій.

- Ігнорування потреб дитини (шкала У-). Даний стиль виховання характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб дитини. Частіше страждають при цьому духовні потреби, особливо потреба в емоційному контакті, спілкуванні з батьками.
- Кількість і якість вимог до дитини в сім'ї (шкали Т +, Т- і З +, З-)

Вимоги до дитини – невід'ємна частина виховного процесу. Вони виступають, по-перше, у вигляді обов'язків дитини, тобто в тих завданнях, які вона виконує, а саме: навчання, догляд за собою, участь в організації побуту, допомога іншим членам сім'ї. По-друге, це вимоги-заборони, що встановлюють, чого дитина не повинна робити. Нарешті, невиконання вимог дитиною може спричинити застосування санкцій з боку батьків – від м'якого осуду до суворих покарань. Форми порушень системи вимог до дитини різні, тому висловлювання батьків, що відображають їх, представлені в цілому ряді шкал: Т +, Т-; З +, З-; З +, С+, С-.

Вимоги-обов'язки – це перелік повсякденних обов'язків дитини стосовно себе і інших членів сім'ї.

- Надмірність вимог-обов'язків (шкала Т+). Саме ця якість лежить в основі типу негармонійного виховання «підвищена моральна відповідальність». Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають її можливостям і не тільки не сприяють повноцінному розвитку особистості, але, навпаки, представляють ризик психотравматизації.
- Недостатність вимог-обов'язків дитини (шкала Т-). У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у родині. Дана особливість виховання проявляється у висловлюваннях батьків про те, як важко залучити дитину до якої-небудь побутової справи.

Вимоги-заборони, тобто вказівки на те, що дитині не можна робити, визначають насамперед ступінь її самостійності, можливість самостійно вибирати спосіб поведінки. І тут можливі два ступені відхилення: надмірність і недостатність вимог-заборон.

- Надмірність вимог-заборон (шкала 3 +). Такий підхід може лежати в основі типу негармонічного виховання – «домінантна гіперпротекція». У цій ситуації дитині «все не можна». Їй пред'являється величезна кількість вимог, що обмежують свободу і самостійність. У вольових дітей і підлітків таке виховання форсує реакції опозиції і емансипації, у менш вольових зумовлює розвиток рис сензитивної і тривожно-недовірливою (психастенічної) акцентуації.

Типові висловлювання батьків відображають їхній страх перед будь-якими проявами самостійності дитини. Цей страх проявляється в різкому перебільшенні наслідків, до яких може привести хоча б незначне порушення заборон; а також в прагненні придушити самостійність думки дитини.

- Недостатність вимог-заборон до дитини (шкала 3-). У цьому випадку дитині «все можна». Навіть якщо й існують які-небудь заборони, дитина або підліток легко їх порушує, знаючи, що з неї ніхто не запитає.

Вона самостійно визначає коло своїх друзів, час їжі, прогулянок, свої заняття, час повернення ввечері, питання про куріння і про вживання спиртних напоїв. Вона ні за що не звітує перед батьками. Батьки при цьому не хочуть, або не можуть встановити будь-які рамки в її поведінці. Дане виховання стимулює розвиток гіпертимного типу особистості у підлітка і особливо нестійкого типу.

- Строгість санкцій (покарань) за порушення вимог дитиною (шкали С + і С-)
- Надмірність санкцій (шкала С +) (тип виховання «жорстке ставлення»). Для батьків характерні прихильність до застосування суворих покарання, надмірне реагування навіть на незначні порушення

поведінки. Типові висловлювання батьків відображають їх переконання в корисності для дітей і підлітків максимальної строгості.

- Мінімальність санкцій (шкала С). Ці батьки вважають за краще обходитися або зовсім без покарань, або застосовують їх у край рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань.
- Нестійкість стилю виховання (шкала Н)

Під таким вихованням ми розуміємо різку зміну стилю прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого до ліберального і потім, навпаки, перехід від значної уваги до дитини до емоційного відкидання батьками.

Нестійкість стилю виховання, на думку К. Леонгарда, сприяє формуванню таких рис характеру, як впертість, схильність протистояти будь-якому авторитету, і є частою ситуацією в сім'ях дітей і підлітків з відхиленнями характеру.

Для визначення типу сімейного виховання розглядаються наступні критерії:

1. Рівень протекції, який вказує на те, скільки сили, уваги та часу приділяють батьки вихованню дітей;
2. Ступінь задоволення потреб дитини свідчить про те, наскільки батьки задовольняють матеріально-побутові та духовні потреби дитини;
3. Кількість вимог, які батьки висувають до дітей. Вимоги виступають у вигляді обов'язків, заборон та певних санкцій.

Таким чином, визначення типу порушеного виховання можливе за наявності стійких сполучень зазначених критеріїв. Діагностична таблиця наведена в Додатку 2.

Також шкалами для діагностики причин відхилень в сімейному вихованні виступають наступні: РРЧ, ПДК, ВН, ФУ, НРЧ, ПНК, ВК.

- Розширення сфери батьківських почуттів (шкала РРЧ)

Обумовлюється порушення виховання – підвищена протекція (потуральна або домінантна). Це порушення виховання виникає найчастіше тоді, коли подружні стосунки між батьками в силу будь-яких причин виявляються зупиненими: через смерть, розлучення, або стосунки не задовольняють батьків тощо. Коли дитина досягає підліткового віку, у одного з батьків виникає страх перед самостійністю підлітка. З'являється прагнення утримати його з допомогою потуральної або домінантної гіперпротекції.

- Перевага в підлітка дитячих якостей (шкала ПДК)

Порушення виховання – потуральна гіперпротекція. В цьому випадку у батьків спостерігається прагнення ігнорувати дорослішання дитини, стимулювати у неї збереження таких дитячих якостей, як безпосередність, наївність, грайливість. Для таких батьків підліток все ще маленький. Нерідко вони відкрито визнають, що маленькі діти взагалі їм подобаються більше. Розглядаючи підлітка як «ще маленького», батьки знижують рівень вимог до нього, створюючи потуральну гіперпротекцію, тим самим стимулюючи розвиток психічного інфантилізму.

- Виховна невпевненість батьків (шкала ВН)

Порушення виховання – потуральна гіперпротекція або просто знижений рівень вимог. В цьому випадку відбувається перерозподіл влади в сім'ї між батьками і підлітком на користь останнього. Батьки «йдуть на поводу» у дитини, поступаються навіть в тих питаннях, в яких поступатися, за їхньою ж думкою, ніяк не можна.

- Фобія втрати дитину (шкала ФУ)

Порушення виховання – потуральна або домінантна гіперпротекція. «Слабке місце» – підвищена невпевненість, боязнь помилитися, перебільшені уявлення про «крихкість» дитини, її хворобливість тощо.

Виникає тоді, коли ставлення батьків до дитини або підлітка формувалося під впливом страху втрати. Цей страх змушує батьків тривожно прислухатися до будь-яких побажань дитини і поспішати задовольнити їх (потуральна

гіперпротекція), в інших випадках – дуже опікати її (домінантна гіперпротекція).

- **Нерозвиненість батьківських почуттів (шкала НРЧ)**

Порушення виховання – гіпопротекція, емоційне відкидання, жорстоке ставлення.

Адекватне виховання дітей і підлітків можливе лише тоді, коли батьками рухають будь-які досить сильні мотиви: почуття обов'язку, симпатія, любов до дитини, потреба «реалізувати себе» в дітях, «продовжити себе».

Слабкість, нерозвиненість батьківських почуттів нерідко зустрічається у батьків підлітків з відхиленнями особистісного розвитку. Однак це явище дуже рідко ними усвідомлюється, а ще рідше визнається як таке. Помічено, що батьківські почуття нерідко значно слабкіше розвинені у дуже молодих батьків, мають тенденцію посилюватися з віком.

При відносно сприятливих умовах життя сім'ї НРЧ обумовлює тип виховання «гіпопротекція» і особливо «емоційне відкидання». При важких, напружених, конфліктних відносинах в сім'ї на підлітка часто перекладається значна частка батьківських обов'язків – тип виховання «підвищена моральна відповідальність» – або до нього виникає дратівливо-вороже ставлення.

- **Проекція на підлітка власних небажаних якостей (шкала ПНК)**

Порушення виховання – емоційне відкидання, жорстоке ставлення. Причиною такого виховання нерідко буває те, що в дитині батьки бачуть риси характеру, які відчувають на собі, але не визнають та не приймають в самому собі. Боротьба з небажаними якостями в комусь іншому допомагають їм вірити, що у них даної якості немає.

- **Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (шкала ВК)**

Порушення виховання – суперечливий тип виховання – з'єднання потураючої гіперпротекції одного з батьків з відкидаючою або домінантною гіперпротекцією іншого. Нерідко виховання перетворюється в «поле битви» конфліктуючих батьків. Тут вони отримують можливість найбільш відкрито висловлювати невдоволення один одним, керуючись «турботою про благо

дитини». При цьому різниця в думках батьків найчастіше буває діаметральною: один наполягає на досить суворому вихованні з підвищеними вимогами, заборонами і санкціями, інший же батько схильний «жаліти» дитину, йти у неї на поводу [39; 46].

Методика вивчення спрямованості на набуття знань (за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою)

Метою методики є вивчення вираженості мотивації учня на набуття знань, а отже і навчальної мотивації. Дослідженому було запропоновано ряд тверджень наведених у Додатку 3.

За кожную відповідь, що збігається з ключем, нараховується 1 бал. Сума балів (від 0 до 12) свідчить про ступінь вираженості мотивації на набуття знань.

Від 0 до 5 балів – низька вираженість мотивації на набуття знань, від 6 до 9 балів – середня вираженість мотивації на набуття знань, від 10 до 12 балів – високий ступінь вираженості мотивації на набуття знань.

Ключ до опитувальника: про мотивацію на придбання знань свідчать:

- відповіді «а» на питання 1-6,8-11;
- відповіді «б» на питання 7 і 12 [14].

Математична обробка даних проводилася за допомогою пакетів статистичних програм «SPSS» - лінійний коефіцієнт кореляції Пірсона.

2.2. Аналіз результатів дослідження взаємозв'язку стилів сімейного виховання та навчальної мотивації підлітків

Респондентами виступили 60 учнів 6-10 класу віком 11-16 років. 15 хлопчиків і 45 дівчат. Школярі з вибірки не є соціальною групою, між собою не знайомі. Діаграма за статтю наведена на рис 2, гістограми за віком та класами наведені на рис 3 та рис 4.

Рис 2. Розподіл вибірки за статтю

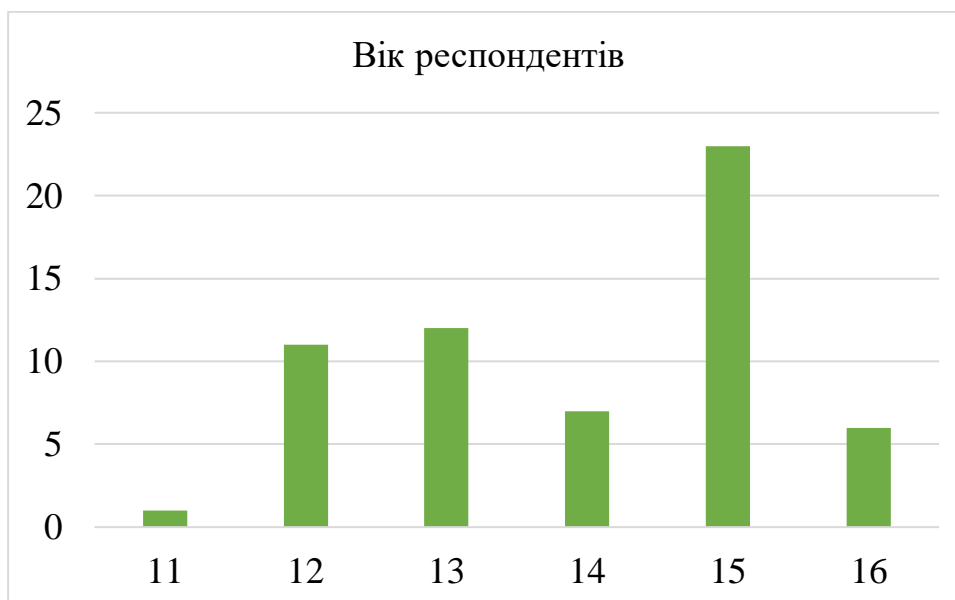

Рис 3. Розподіл вибірки за віком

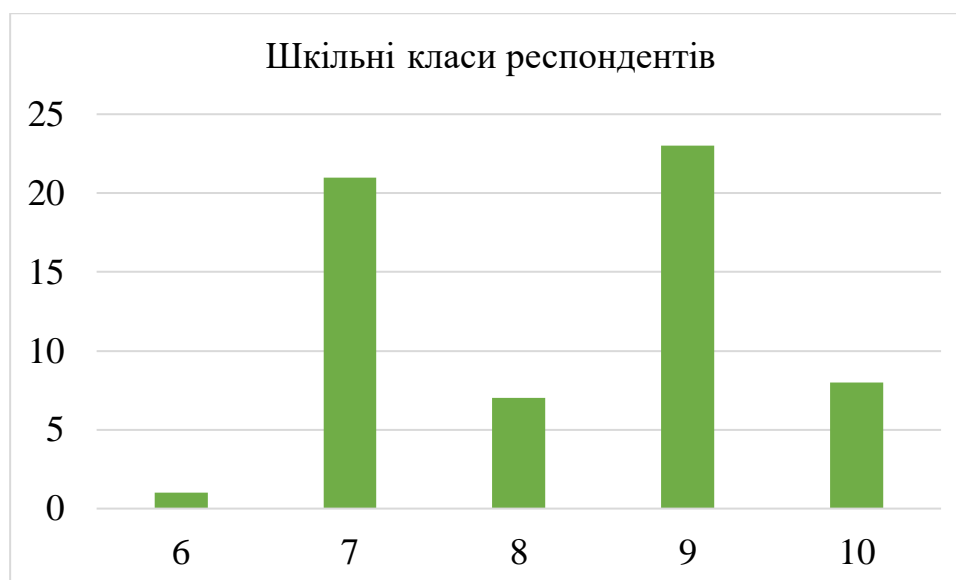

Рис 4. Розподіл вибірки за шкільними класами

За методикою «Батьків оцінюють діти» (за І. Фурмановим та А. Аладьїним) аналіз результатів відбувався наступним чином: за кожною із 11 шкал, які відображають певні характеристики стилю сімейного виховання, висока вираженість ознаки визначається при 4-5 балів, середня (норма) – 2-3 бали, відповідна низька вираженість або не вираженість – відповідно 1 та 0 балів.

Для визначення типу сімейного виховання розглядаються наступні критерії:

1. Рівень протекції, який вказує на те, скільки сили, уваги та часу приділяють батьки вихованню дітей;
2. Ступінь задоволення потреб дитини свідчить про те, наскільки батьки задовольняють матеріально-побутові та духовні потреби дитини;
3. Кількість вимог, які батьки висувають до дітей. Вимоги виступають у вигляді обов'язків, заборон та певних санкцій.

За шкалою протекції виділяють 2 полюси – Г+ та Г-. В нашій вибірці Г+ відмічено у 11 підлітків, Г- у 2, в той час як нормальні показники у 47 підлітків. Розподіл за цією шкалою наведений на рис 5.

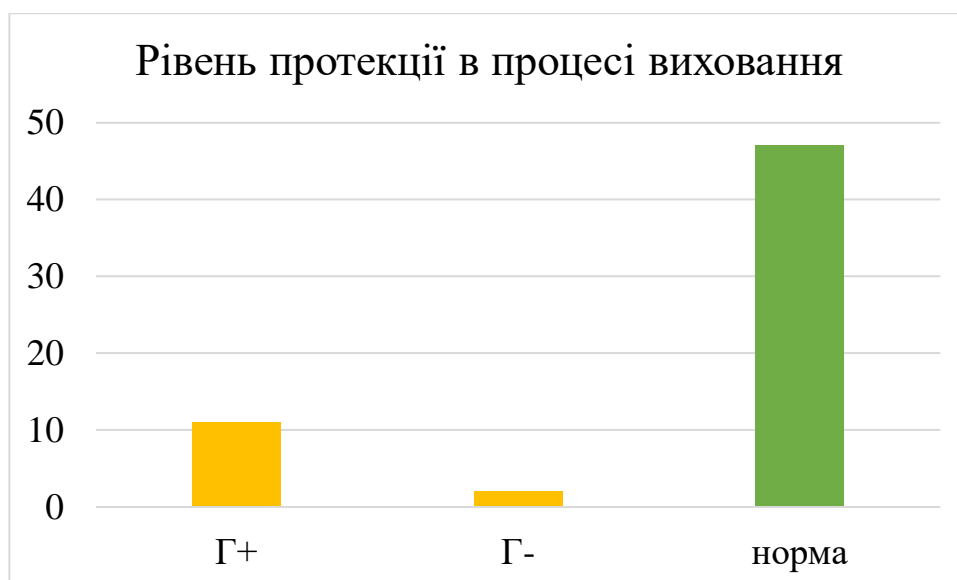

Рис 5. Рівень протекції в процесі виховання

За шкалою задоволення потреб підлітка норма встановлена у 38 підлітків, у 14 Y+, а у 9 Y-. Розподіл за цією шкалою наведений на рис 6.

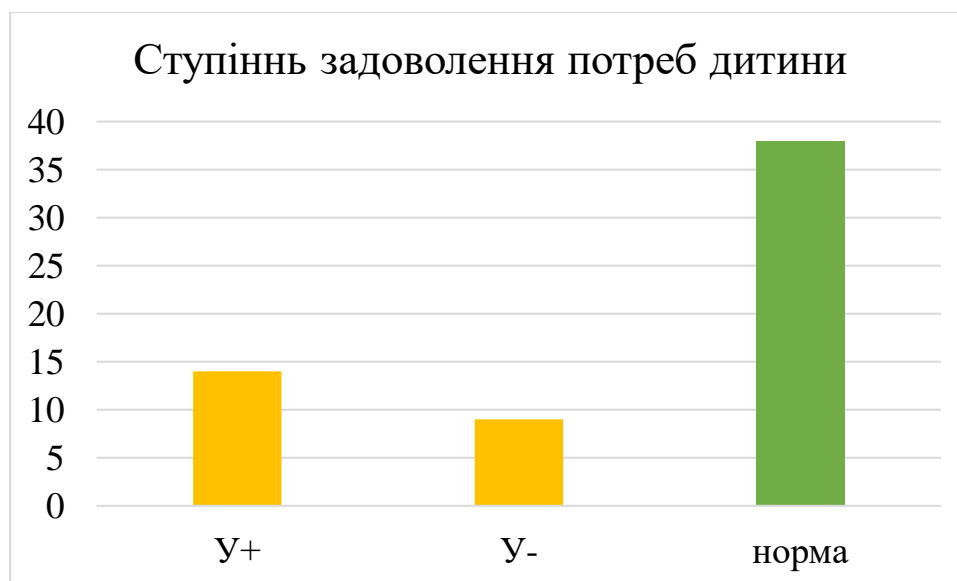

Рис 6. Ступінь задоволення потреб дитини

За шкалами, які відображають кількість вимог, які висувають батьки, на думку самих підлітків, ми спостерігаємо такі показники: Т+ - 4 особи, норма за рівнем вимог-обов'язків - 53 особи, Т- - 3 особи; З+ - 15, норма за рівнем вимог-заборон - 36 осіб, З- - 13. С+ - 9 осіб, норма за строгістю санкцій - 34,

С- - 17 осіб. Розподіл за цими шкалами наведений відповідно на рис 7, рис 8 та рис 9.

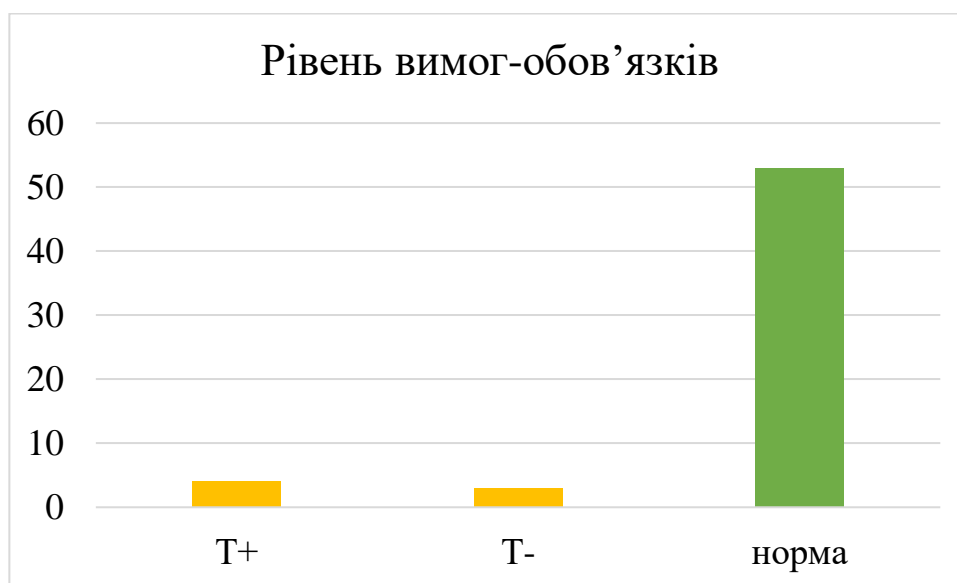

Рис 7. Рівень вимог-обов'язків

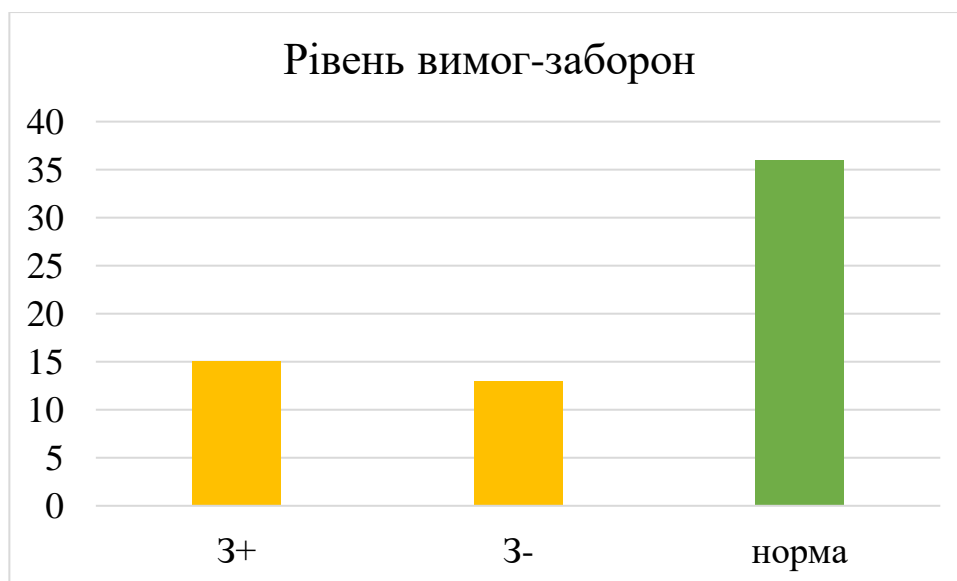

Рис 8. Рівень вимог-заборон

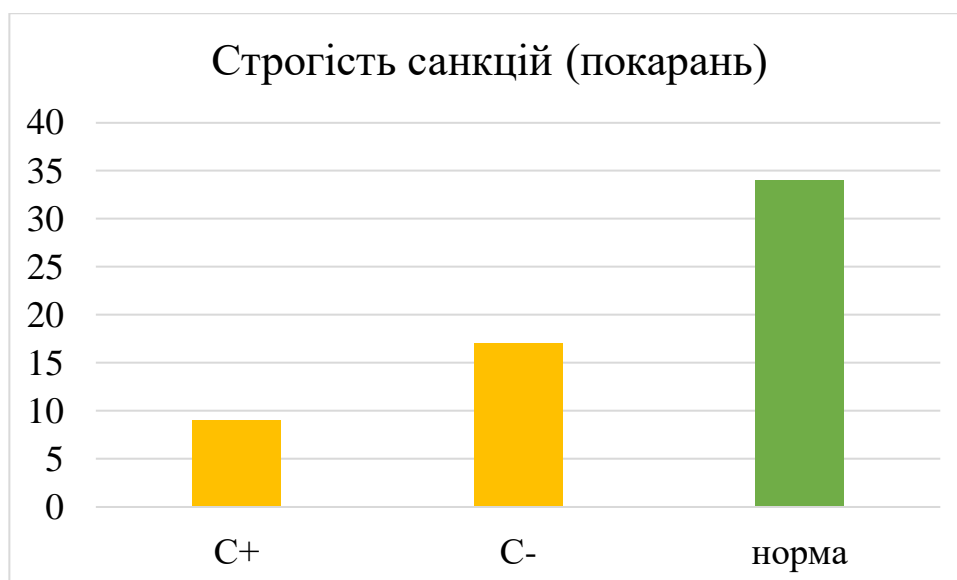

Рис 9. Строгість санкцій (покарань)

За шкалами для діагностики причин відхилень в сімейному вихованні ми отримали наступні показники. 27 підлітків вважають, що стиль сімейного виховання є нестійким. Підвищена протекція у зв'язку із розширення сфери батьківських почуттів (шкала РРЧ) була визначена 1 підлітком. 12 школярів вважають, що їхні батьки схильні до переваги в підлітків дитячих якостей у взаємостосунках (шкала ПДК). 8 підлітків визначили виховну невпевненість батьків (шкала ВН). Фобія батьків втрати дитину (шкала ФУ) спостерігається у відповідях 5 респондентів. Нерозвиненість батьківських почуттів (шкала НРЧ) відзначається 5 підлітками. Проекція на підлітка власних небажаних якостей (шкала ПНК) виявилася у 21 підлітка. Залучення конфлікту між подружжям у сферу дитячого виховання (шкала ВК) присутнє у родинях 10 підлітків з нашої вибірки. Розподіл наведений на рис 10.

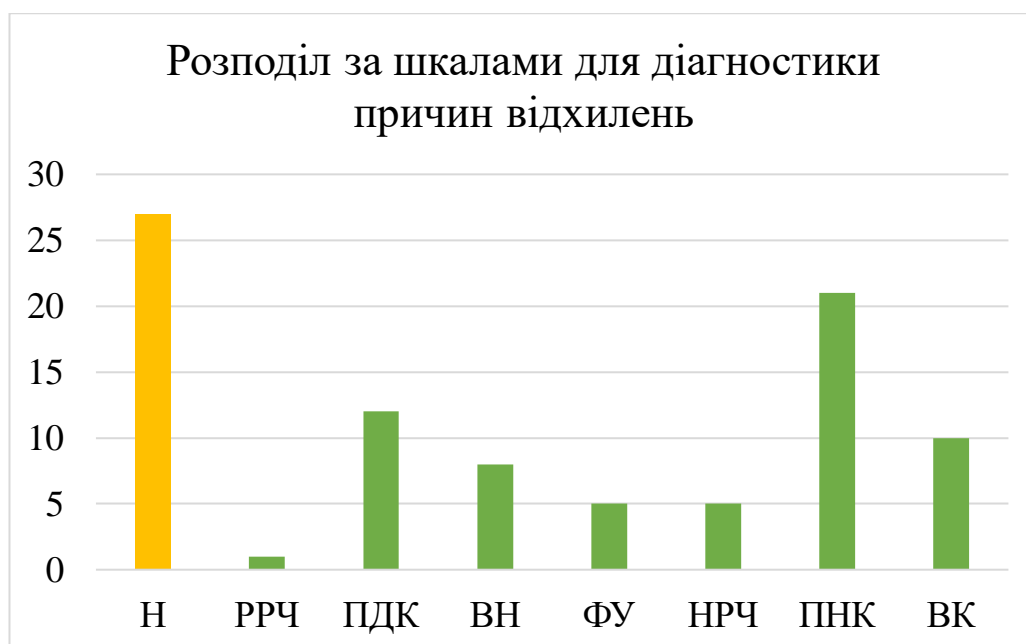

Рис 10. Розподіл за шкалами для діагностики причин відхилень в сімейному вихованні

Гармонійний стиль сімейного виховання із нормальними показниками за шкалами протекції, задоволення потреб, вимог був визначений у 16 підлітків, що складає 27% вибірки.

В результаті проведення методики «Вивчення спрямованості на набуття знань» за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою було оцінено рівень навчальної мотивації підлітків.

За шкалою від 0 до 5 балів – низька вираженість мотивації на набуття знань була визначена у 10 респондентів, від 6 до 9 балів – середня вираженість мотивації на набуття знань характеризує 37 досліджуваних, від 10 до 12 балів – високий ступінь вираженості мотивації на набуття знань притаманний решті респондентів, тобто 13 підліткам. У процентному співвідношенні результати методики наведені на рис 11.

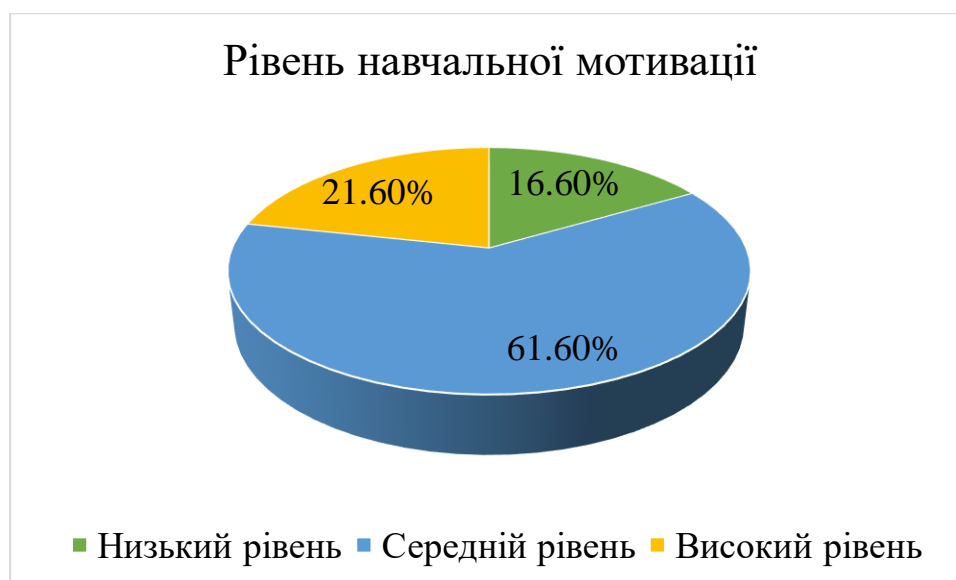

Рис 11. Співвідношення рівнів навчальної мотивації

Зведена таблиця стосовно даних та результатів за кожною методикою наведена в Додатку 4.

Дослідження кореляції проводилося за допомогою редактору даних IBM SPSS Statistics. Для аналізу кореляції було використано наявність гармонійного типу сімейного виховання (гармонійний – 1б., порушений – 0б.) із рівнем навчальної мотивації. На рис 12 зображено таблицю, де визначено, що за критерієм Пірсона $r=0,246$ – не сильний взаємозв'язок, значимість коефіцієнта = 0,058, що є більше ніж 0,05, тому показник не є статистично значимим. Отже, гіпотеза стосовно того, що гармонійний стиль сімейного виховання позитивно впливає на рівень навчальної мотивації підлітків не підтвердилась.

Корреляции

		Тип	Мотивація
Тип	Корреляция Пирсона	1	,246
	знач. (двухсторонняя)		,058
	N	60	60
Мотивація	Корреляция Пирсона	,246	1
	знач. (двухсторонняя)	,058	
	N	60	60

Рис 12. Кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Нами було проведено емпіричне дослідження з метою перевірки гіпотези стосовно того, що гармонійний стиль батьківського виховання позитивно впливає на рівень навчальної мотивації підлітків. У дослідженні були використані 2 методики на визначення гармонійного чи порушеного типу сімейного виховання і рівня навчальної мотивації. Нашу вибірку склали 60 респондентів віком від 11 до 16 років шляхом заповнення Google-форми із опитувальниками.

Для визначення значень зв'язку між результатами методик було використано коефіцієнт кореляції Пірсона, що застосовується для вимірювання ступеня лінійної залежності між двома змінними.

У нашому дослідженні показник кореляції не є статистично значимим. Отже, гіпотеза підтверджена не була.

Стиль сімейного виховання є важливим аспектом, який впливає на навчальну мотивацію підлітка, але не визначає її. І хоча діти з родин з порушеним типом батьківського виховання можуть мати високий рівень навчальної мотивації, ми розуміємо, що гармонійний розвиток дитини буде підкріплений при усуненні труднощів у сімейних взаємостосунках. Тому це розуміння допомогло створити практичні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків та гармонійного типу сімейного виховання.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ БАТЬКАМ ЩОДО РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ТА ГАРМОНІЙНОГО ТИПУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Психологічні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків

Проаналізувавши розглянуті терміни і класифікації та отримавши результати емпіричного дослідження, ми створили рекомендації для батьків щодо розвитку і підтримки навчальної мотивації дітей підліткового віку.

1. Підтримка – любіть та приймайте дитину такою, якою вона є, а не за її досягнення та успіхи. Варто хвалити не тільки за результати виконаної роботи, а й за докладені до цього зусилля. Хваліть дитину за своєчасне і якісне виконання домашнього завдання.
2. Не порівнюйте її з іншими дітьми, з їхніми вміннями. Порівнюйте її з самою собою в минулому.
3. Не сваріть підлітка за несуттєві помилки. Крик та лайка можуть передувати емоційній дистанції, протесту. Не принижуйте її особистість різкими словами, глузуванням з її незграбності та невмілості, фізичними покараннями.
4. Намагайтеся формувати в дитини впевненість, віру в себе і переконання, що вона особлива.
5. Будьте обережні із висловлюванням очікувань. Високі очікування можуть бути причиною занепокоєння і спричиняти тиск, який перешкоджає успішній діяльності.
6. Не будуйте стосунки на заборонах. Пояснюйте причини ваших вимог і при можливості пропонуйте альтернативи. Повага до дитини — фундамент шанобливого ставлення до вас.

7. Не сваріть та старайтеся не ображати дитину в присутності інших людей. Поважайте її почуття і думки.
8. Засуджуйте не саму дитину, а її вчинок.
9. Щиро цікавтеся думкою і поглядами підлітка, не оцінюючи їх. Дитині важливо розуміти, що її приймають, навіть якщо не погоджуються з нею. Важливо вміти відсторонюватись від моралі та педагогіки, використовуючи ці інструменти для виховних ситуацій.
10. Постійно спілкуйтеся з дитиною. Цікавтеся що підлітка вразило, що більш за все порадувало чи навпки засмутило. Слухайте уважно, ставте уточнюючі питання, аби дитина відчувала, що це вам насправді цікаво. Ставтесь з повагою до тих тем, які турбують вашу дитину.
11. Залучайте дитину до обговорення сімейних проблем, вислуховуйте та обговорюйте її думку. Будьте терплячими та не поспішайте закінчувати за неї фрази, не перебивайте, не підганяйте.
12. Не нав'язуйте підлітку власну думку чи прагнення: аргументовано доводьте, що так, як ви пропонуєте, буде краще.
13. Навчіть підлітка ставити перед собою цілі та досягати їх. Привчайте дитину до аргументації своїх вчинків: пропонуйте їй щоразу замислюватись над тим, що саме вона хоче робити.
14. Переконайтеся, що навчання перебуває в балансі із іншими творчими заняттями підлітка. Важливо щоб дитина встигала займатися хобі.
15. Станьте гарним прикладом для наслідування – людиною, яка вміє виражати емоції, керувати ними, ставити цілі і досягати їх, розвивається і навчається. Прикладом для дитини насамперед є її батьки.
16. Визначте місце для занять. Будьте присутніми біля дитини, поки вона виконує домашні завдання. За необхідності допоможіть, але не виконуйте замість неї. Ваша допомога може полягати в тому, щоб перевірити виконане завдання й розпитати дитину, як вона засвоїла опрацьований матеріал.
17. Розділяйте великі завдання на дрібні частини. Ви можете також

залучити допомогу вчителя або найняти репетитора.

18. Після кожної негативної взаємодії з дитиною спробуйте створити десять позитивних. Акцентуйте увагу на підтримці та заохоченні замість неспокою та претензій.

19. Іноді відсутність мотивації або на перший погляд безвідповідальність може бути тривогою дитини чи соромом за неуспішність, або невиконання домашнього завдання. Часом діти не можуть цього пояснити або охарактеризувати, бо не завжди усвідомлюють свої хвилювання, тривоги, страхи й занепокоєння, не ідентифікують їх.

У рекомендаціях щодо шляхів і засобів виховання дітей американський лікар і педагог Б. Спок зауважував, що низький рівень успішності та мотивації до навчання в школі можуть бути викликані багатьма причинами. Але не варто картати і сварити дитину з проблемами у навчанні. Батькам необхідно спробувати з'ясувати, в чому причина поганої успішності. Рекомендується порадитися з вчителем або директором школи, або з консультантом по вихованню, психологом, якщо він є. Також варто звернути увагу на здоров'я дитини, зверніться до лікаря, перевірте зір і слух. [36].

3.2. Концепція тренінгу для батьків щодо покращення стосунків з підлітком

У контексті нашого дослідження, ми вирішили адаптувати програму тренінгу батьківської ефективності А. Аладьїна [39].

Основні завдання тренінгу:

1. Психологічна просвіта стосовно механізмів сімейних систем.
2. Пошук певної продуктивної моделі взаємодії у системі батьки-діти, відпрацювання необхідних навичок.

Програма базується на принципах та методології когнітивно-поведінкової та гуманістичної терапії. Група формується із 6-8 батьківських пар та тренера, який має досвід роботи з групою та володіє необхідними навичками.

Основною формою занять є жива дискусія в групі. У процесі бесіди поступово вводиться необхідна навчальна інформація в зв'язку зі спонтанними висловлюваннями батьків або інформацією про їхніх дітей. Таке переплетення навчальної інформації з проблемами, що хвилюють батьків, призводить до того, що знання сприймаються і засвоюються батьками більш осмислено. У групі батьки часто знаходять рішення проблем і нові способи спілкування з дітьми. Після кожного заняття батьки отримують домашні завдання, які дозволяють їм зберігати відчуття причетності до групи в період між зустрічами. Під час занять батькам рекомендується вести записи.

Нижче наводиться схема кожного з 8 щотижневих занять.

Заняття 1. Знайомство із групою, презентація себе, сімейної ситуації, формулювання запитів. Визначаються цілі і завдання навчання. Створюються умови для кращого знайомства батьків і клімату психологічної безпеки. Задача тренера - допомогти батькам розкрити свої думки і почуття пов'язані з дитиною. Знизити тривожність батьків. Домашнє завдання полягає в тому, щоб розпізнати у дитини емоції страху, щастя, печалі, подиву і відреагувати на них. Способи реагування слід записати, щоб згодом обговорити їх в групі.

Заняття 2. Обговорюються домашні завдання, розробляються способи емпатичного реагування. Тренер за допомогою охочого демонструє способи емпатичних реакцій. Потім батьки розбиваються на пари і працюють, зображуючи по черзі дитину і одного з батьків. Друга частина цього заняття присвячена усвідомленню важливості своєї поведінки стосовно поведінки своїх дітей відповідно до їхніх почуттів - незалежно від того, чи є ці почуття прийнятними для них чи ні.

Використовується техніка «Сімейний простір». Дана техніка забезпечує тренера важливою інформацією про організацію сімейної системи,

а також є ефективним засобом терапевтичної інтервенції. Суть техніки полягає в тому, що учасників просять намалювати план-схему їхнього будинку, включаючи всі наявні в ньому кімнати і приміщення. Вивчення використання сімейного простору виявляє дуже важливі аспекти внутрішньосімейної динаміки. Процедура проведення техніки наведена у Додатку 5.

Домашнє завдання полягає в тому, щоб написати твір про свої стосунки з дитиною.

Заняття 3-5. Батьки здають твори, які не обговорюються і не зачитуються. Ці заняття присвячені відпрацюванню комунікативних навичок, що допомагають адекватно відреагувати на ті послання, які адресують їм діти, коли хочуть поділитися своїми проблемами. Тут використовуються завдання і техніки гуманістичної психології для формування вмінь професійного консультанта:

- а) зберігати мовчання;
- б) встановлювати рапорт, атмосферу повної відвертості і задавати так звані відкриті запитання, що допускають різні відповіді і тлумачення;
- в) активно слухати (рефлексивне слухання).

Заняття 6. Мета цього заняття допомогти батькам розділити в поведінці дитини події, за які відповідальною є сама дитина, а за які - батьки. Ключовим моментом цього заняття є обговорення питання про цілі виховання. Кінцевим результатом цього обговорення має бути розуміння кожним учасником, що мета виховання - це формування відповідальної людини здатної приймати правильні рішення щодо власної життєдіяльності. Після чого слід перейти до аналізу проблем, які батьки заявляли на першій зустрічі, з позиції - за що відповідаю Я, а за що дитина. Друга частина заняття присвячується навчанню батьків передавати відповідальність дитині за ті вчинки, за які відповідальною має бути дитина.

1. Нехай кожен з батьків вибере зі списку пункт, відповідальність за який він може без особливих зусиль передати дитині.
2. Потім провести сугестію в стані розслаблення:

Уявіть, що Ви бачите, як дитина робить той чи інший вчинок. Згадайте: тепер за це несе відповідальність не Ви, а дитина. При цьому постарайтеся не концентруватись на неприємних емоціях. Уявіть, як відчуття свободи і розслаблення розливається по тілу, немов Ви скинули важкий вантаж. У стані спокою уявіть, як тепер буде вести себе дитина без Вашого контролю. Спостерігайте за її поведінкою з інтересом і довірою, уявляючи, що дитина успішно самостійно вирішує проблему.

3. Попросіть батьків відрепетирувати в парах звернення до своєї дитини, в якому вони передають їй відповідальність за обраний вчинок.

Заняття 7. Це заняття присвячене вивченню шляхів посилення впливу на цінності і переконання дітей. Батьки навчаються технікам:

- зацікавленого вислуховування проблем дитини;
- не нав'язливим пропозиціям щодо використання своїх знань і досвіду;
- підтримки права дитини на вибір - приймати або відкидати знання і досвід батьків;
- навчання шляхом моделювання.

Поряд з цим відбувається обмін думками в групі з загальних проблем, в процесі якого особлива увага приділяється почуттям батьків. Друга половина заняття присвячена проблемі батьківського авторитету. Батьки повинні чітко засвоїти відмінність між авторитетом, який базується на знаннях і досвіді, та авторитетом, що з'являється в результаті застосування заохочення і покарань. Тренер знайомить батьків з різними дитячими захисними реакціями, які вони використовують у відповідь на застосування батьківської сили.

Заняття 8. Рефлексія, тобто аналіз і усвідомлення кожним членом групи тих якісних змін, які відбулися з ним в процесі тренінгу та вибудовування індивідуальних програм дій по застосуванню і закріпленню отриманих комунікативних і ігрових знань, умінь і навичок в реальних життєвих ситуаціях. Тренер зачитує твори, написані батьками про своїх дітей на самому початку навчання з тим, щоб батьки могли оцінити пройдений шлях. Друга частина заняття присвячена проектуванню майбутнього: прогноз

своєї майбутньої взаємодії з дитиною і отримання зворотного зв'язку від інших членів групи. Батьків, яким потрібна додаткова допомога, записують на індивідуальний прийом.

Наша програма розрахована на те, щоб допомогти батькам впевненіше приймати себе і інших, не боятися відмінностей з іншими людьми, а усвідомити, хто вони є і за що вони готові відповідати.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

На основі отриманих результатів емпіричного дослідження ми розробили психологічні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків. Запропоновані поради можуть бути також корисними для вчителів шкіл при роботі з батьками.

Нами була складена тренінгова програма на основі тренінгу батьківської ефективності А. Аладьїна. Вона спрямована на батьків, які прагнуть поліпшити стосунки з дітьми та складається з 8 тематичних занять. Програма є дієвою через активне використання як інструментів психологічної просвіти, так і динамічних дискусій та бесід.

Головною метою наших рекомендацій виступає підвищення рівня навчальної мотивації підлітків завдяки поліпшенню стилю сімейного виховання.

ВИСНОВКИ

В нашому дослідженні був здійснений теоретичний аналіз стилів сімейного виховання та їхньої ролі у психічному розвитку підлітка, були розкриті стилі сімейного виховання та особливості навчальної мотивації підлітків.

Підлітковий період є критичним, адже відбувається зміна структури взаємин та спілкування. В цьому віці перебудовуються раніше сформовані ставлення дитини до світу, до власного Я, оточення і діяльності. Протягом всього періоду дорослішання батьки є для дитини надзвичайно значущими людьми.

Вирішальну роль у розвитку особистості дитини, відіграють стосунки з близькими дорослими. Стиль сімейного виховання – це впливи, які батьки використовують стосовно дітей у процесі їх дорослішання. Вони визначають поведінку батьків та дітей. В своєму дослідженні ми використовували поділ стилів сімейного виховання на гармонійний та порушений.

Нездатність батьків сформувати для розвитку дитини такі стратегії виховного впливу, які б їй допомагали у розвитку, може призвести до глибоких порушень у стосунках, створити психотравмуючі умови розвитку, в результаті чого в підлітка можуть загострюватися негативні риси характеру, проблеми в спілкуванні та взаємодії з оточенням, труднощі в шкільному навчанні.

Ми емпірично дослідили зв'язок рівня навчальної мотивації підлітка зі стилем сімейного виховання. Ми дійшли до висновку, що гармонійний стиль сімейного виховання відображений лише у 27% досліджуваних, в той час як високий рівень навчальної мотивації – у 22%. У 45% підлітків нашої вибірки тип сімейного виховання є нестійким. За критерієм кореляції Пірсона $r=0,246$, що свідчить про те, що коефіцієнт не є сильним і статистично значимим. Отже, гіпотеза не була підтвердженою.

Нами були розроблені практичні рекомендації батькам щодо розвитку навчальної мотивації підлітків, а також тренінгова програма спрямована на батьків для поліпшення стилю сімейного виховання.

Перспективи в подальшому дослідженні даної проблематики ми вбачаємо у більш глибокому дослідженні різних типів навчальних мотивів, а також розгляду сімейного виховання крізь призму інших аспектів, наприклад, стосунків між батьками, а також впливу на родину інших значущих дорослих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1976. – №6. – С. 45-53
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович; под. ред. Д.Й. Фельдштейна. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 352 с.
3. Божович Л.І. Особистість і її формування в дитячому віці. - М.: Педагогіка, 2005. - 167с.
4. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. - СПб.: Речь, 2001. — 144 с.
5. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения : дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.01 / А.Я. Варга. – М., 1986. – 206 с.
6. Власова О. І. Педагогічна психологія / О. І. Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
7. Гарбузов В.И. Неврозы у детей и их лечение / В.И. Гарбузов, А.И.Захаров, Д.Н. Исаев. – М.: Медицина, 1977. – 272 с.
8. Дети и подростки: психология развития / Д. Шэффер. – СПб.: Питер, 2003. – 976 с.
9. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання / А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська. – Чернівці : Прут, 2001. – 280 с.
10. Драгунова Т. В. Подросток. – М.: Знание, 1976. - 96 с.
11. Ейдемиллер Е. Г. Психологія та психотерапія родини / Е. Г. Ейдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб.: Изд. Питер, 1999. – 905 с.
12. Емельянова М. Н. Родительские стереотипы и реальности школьной жизни / М. Н. Емельянова // Начальная школа плюс. - М. - 2013. - No 11. - С. 32-36.
13. Захаров Л.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. / Л. И.

- Захаров – Москва: Медицина, 1982. – 216 с.
14. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: ПИТЕР, 2002. –
Онтогенетические аспекты мотивации и структуры мотива. – С.
193-195; Мотивация учебной деятельности в школе. – С. 253-279.
  15. Кле М. Психология подростка: психо-сексуальное развитие. М.:
Педагогика, 2006. - 172 с.
  16. Князева Н.Г. Психологическая готовность ребенка к обучению в
основной школе: структура, диагностика, формирование / Н. Г.
Князева. — СПб. : Речь, 2007. — 119 с.
  17. Ковалев С. В. Психология современной семьи : Информ.-метод.
материалы к курсу «Этика и психология семейной жизни» : кн. для
учителя / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
  18. Кон И. С. Родители и дети / И. С. Кон // Психология ранней
юности. – М. : Просвещение, 1989. – С. 16–19.
  19. Кон И.С. Открытие «Я» /И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 352
с.
  20. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток
особистості. — К. : Рад. школа, 1989. — 608 с.
  21. Крюкова Т.А. Психология семьи: жизненные трудности и
совладание с ними / Т.А. Крюкова, М.В.Сапоровская, Е.В. Куфтяк.
– СПб., Речь. – 2005. – 240 с.
  22. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков /
А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 168 с.
  23. Макаренко А. С. Книга для родителей / А. С. Макаренко – М.:
Педагогика, 1988. – 304 с.
  24. Маркова А. К. Формирование мотивации учения : кн. для учителя
/ А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение,
1990. – 192 с.
  25. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми /
И.М.Марковская. – СПб: ООО Издательство «Речь», 2000. – 150 с.

26. Минияров В.М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект) / В.М. Минияров. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 256 с.
27. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 456 с.
28. Основи психології: Підр. / за ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 532 с.
29. Остапенко І.В. Формування мотивації навчальної діяльності школярів середнього шкільного віку / І.В. Остапенко // Хімія. – 2011. - №15 – 16. с. 2 – 11.
30. Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания. – М.: Знание. 1981. – С. 95.
31. Психологические особенности самосознания подростка/ Под ред. М.Й. Боришевського. – К.: Вища школа, 1980. – 167 с.
32. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; Под. Ред. Е. Г. Силяевой - М.: Издательский центр «Академия», 2002.- 192с.
33. Развитие личности ребенка : Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. – М. : Прогресс, 1987. – С. 190-211.
34. Саготовская Л.Г. Воспитание личности в условиях семейного коллектива / Л.Г. Саготовская. – Томск, 1971. – 64 с.
35. Спиваковская А.С. Как быть родителями: (О психологии родительской любви). - М.: Педагогика, 2004. - 160 с.
36. Спок Б. Ребёнок и уход за ним / Б. Спок: пер. с англ.. – М.: Современный литератор, 2004. – 576 с.
37. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 288 с.

38. Федоришин Г. М. Психологічні проблеми сімейного виховання. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 219 с.
39. Фурманов И.А., Аладьин А.А., Фурманова Н.В. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства: Книга для психологов. – МН.: «ТЕСЕЙ», 1999. С. 174, 210 – 216.
40. Хекхаузен Х. Мотивация достижения / Х. Хекхаузен // Психология мотиваций и эмоций/ под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и М.В. Фаликман. – М.: ЧеРО, МПСИ Омега – Л., 2006.
41. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения /Х. Хекхаузен. – СПб.: Речь, 2001. – 240 с.
42. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Х.: Прапор, – 2006. – С. 640.
43. Шаповаленко И.В. Родительское отношение к ребенку: определение, типы и влияние на психическое развитие / И.В. Шаповаленко // Семейная психология и семейная терапия. – 2004. – №3. – С.81-90.
44. Шевчук І.В. Концепція А.С.Макаренка і проблема сучасного сімейного виховання Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://intkonf.org/shevchuk-iv-kontseptsiya-asmakarenka-i-problema-suchasnogo-simeynogo-vihovannya/>
45. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: Курс лекций / Лидия Бернгардовна Шнейдер, Москва: Апрель- Пресс, 2000. – 512 с.
46. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия: учебное пособие для врачей и психологов / Э.Г. Эйдемиллер, И.В. Добряков, И.М. Никольская. – изд. 2-е, испр. и доп.. – СПб.: Речь, 2006. – 352 с.
47. Эльконин Д.Б. Взрослость, ее содержание и формы проявления у подростков-пятиклассников /Д.Б. Эльконин// Хрестоматия по детской психологии: от младенца до подростка / ред.- сост. Г.Б.

- Бурменская. – М.: Моск.псих.-соц. Инстит., 2005.
- 48.Эриксон Э. Психологический кризис развития в отрочестве и юности/Э. Эриксон //Подросток и семья: хрестоматия / под. ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2002. – 656 с.
- 49.Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П. М. Якобсон. – М.: Просвещение, 1969. – 317 с.
- 50.Erikson E.H. The concept of ego identity // Amer. Psychoanal. Assn. –1956. – №4. – P. 56-121.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Методика Батьків оцінюють діти» (за І.Фурмановим та А.Аладьїним)

Інструкція: Пропонований опитувальник містить думку дітей про взаємини з батьками. Якщо ви в загальному згодні з твердженням, відповідайте «+». Якщо ви в загальному не згодні – відповідайте «-». В опитувальнику немає «правильних» і «неправильних» тверджень. Відповідайте так, як ви самі думаєте.

1. Мои родители считают: все, что они делают, они делают ради меня.
2. У моих родителей часто не хватает времени позаниматься со мной чем-нибудь интересным: куда-нибудь пойти вместе, поговорить о каких-нибудь проблемах.
3. Мои родители часто разрешают мне такие вещи, которых не разрешают многие другие родители.
4. Мои родители не любят, когда я обращаюсь к ним с вопросами. Говорят: «Догадайся сам».
5. Я имею дома гораздо больше обязанностей, чем большинство моих товарищей.
6. Меня даже мои родители не могут заставить что-нибудь сделать по дому.
7. Мои родители считают, что мне лучше не задумываться над правильностью их взглядов.
8. Обычно я возвращаюсь домой тогда, когда захочу.

9. Мои родители не оставляют безнаказанным ни одного моего плохого поступка, считают, что только тогда я стану человеком.
10. По возможности родители стараются меня не наказывать.
11. Когда мои родители в хорошем настроении, нередко прощают мне то, за что в другое время наказали бы.
12. Родители любят меня больше, чем друг друга.
13. Мне кажется, что раньше, когда я был маленький, родители любили меня больше, чем сейчас.
14. Когда я подолгу упрямлюсь или злюсь, родители часто понимают, что поступили по отношению ко мне неправильно.
15. У моих родителей долго не было детей, и моего появления очень ждали.
16. От своих родителей я часто слышу, что воспитание детей очень утомительное дело.
17. Я подозреваю, что у меня есть какие-то качества, которые выводят родителей из себя.
18. Мои родители часто конфликтуют из-за различия во взглядах на мое воспитание.
19. Мои родители говорят, что я для них самое главное в жизни.
20. Мои родители мало интересуются, где я пропадаю.
21. Родители стараются покупать мне такую одежду, какую я сам выберу, даже если она дорогая.
22. Мои родители считают меня непонятливым. Говорят: «Легче самому два раза сделать, чем один раз объяснить тебе».

23. Мне нередко приходилось (или приходится) присматривать за моим младшим братом (сестрой).
24. Мои родители предпочитают что-то сделать сами, чем «связываться» со мной.
25. Мои родители очень злятся, когда я подмечаю их слабости и недостатки.
26. Я сам (без участия родителей) решаю, с кем мне дружить.
27. Мои родители считают, что дети должны не только любить их, но и бояться.
28. Родители меня ругают очень редко.
29. В своей строгости по отношению ко мне у родителей возникают большие колебания. Иногда они очень строги, а иногда все разрешают.
30. Мы с мамой понимаем друг друга лучше, чем с отцом.
31. Моих родителей огорчает, что я слишком быстро стал взрослым.
32. Если я упрямлюсь, то родители делают так, как я хочу.
33. Мои родители считают меня слабым и болезненным.
34. Мои родители (или один из них) считают, что если бы у них не было детей, они бы добились гораздо большего в жизни.
35. У меня есть некоторые слабости, с которыми упорно борются мои родители.
36. Нередко бывает, когда меня наказывает один из родителей, другой упрекает его в излишней строгости и начинает утешать меня.
37. Мои родители часто говорят, что заботы обо мне занимают наибольшую часть их времени.

38. Мои родители редко посещают родительские собрания.
39. Мои родители стараются купить мне все, что я захочу, даже если это стоит дорого.
40. От моих родителей часто можно услышать, что они сильно устают от общения со мной.
41. Мои родители часто поручают мне важные и трудные дела.
42. Мои родители считают, что на меня нельзя положиться в серьезном деле.
43. Мои родители считают, что главное, чему родители должны научить своих детей — это слушаться.
44. Я сам решаю — курить мне или нет.
45. Мои родители считают, что чем строже они относятся ко мне, тем лучше для меня.
46. Мои родители очень мягкие люди.
47. Если мне что-то нужно от родителей, то я стараюсь выбрать момент, когда они в хорошем настроении.
48. Мои родители часто говорят, что когда я вырасту, то они мне будут не нужны.
49. Мои родители считают, что чем дети старше, тем труднее иметь с ними дело.
50. Часто мое упрямство есть результат неправильного отношения родителей ко мне.
51. Мои родители постоянно переживают за мое здоровье.
52. Мои родители считают, что если бы у них не было детей, то их здоровье

было бы гораздо лучше.

53. Мои родители считают, что, несмотря на все их усилия, некоторые мои недостатки остаются без изменений.

54. Мой отец считает, что я его недолюбливаю.

55. Мои родители считают, что ради меня им от многого в жизни пришлось отказаться.

56. Бывает, что родители не знают о моих оценках и поведении, потому что редко заглядывают в мой дневник.

57. Мои родители тратят на себя значительно больше денег, чем на меня.

58. Мои родители не любят, когда я что-то прошу. Говорят, что лучше знают, чего мне надо.

59. Мои родители считают, что у меня было более трудное детство, чем у большинства детей.

60. Обычно я делаю дома только то, что мне хочется, а не то, что хотят родители.

61. Мои родители считают, что я должен уважать их больше, чем всех других людей.

62. Я сам решаю, на что мне тратить свои деньги.

63. Мои родители строже относятся ко мне, чем другие родители к своим детям.

64. Мои родители считают, что от наказаний меня мало проку.

65. Члены нашей семьи неодинаково строги со мной. Одни балуют, другие, наоборот, очень строги.

66. Мои родители часто говорят, что им бы хотелось, чтобы я не любил никого кроме них.
67. Мои родители часто говорят, что когда я был маленький, то нравился им больше, чем теперь.
68. Часто я понимаю, что родители затрудняются в выборе решений, как поступить со мной.
69. Мои родители многое позволяют мне из-за моего слабого здоровья.
70. Я часто слышу от родителей, что воспитание детей — тяжелый и неблагодарный труд. Что они отдают мне все, а взамен не получают ничего.
71. Мои родители считают, что я не понимаю добрых слов и единственное, что на меня действует — это строгие постоянные наказания.
72. Моя мать считает, что отец настраивает меня против нее.
73. Мои родители говорят, что все время думают только обо мне, моих делах, здоровье и т.д.
74. Мои родители редко заглядывают в мой дневник.
75. Я всегда умею добиться от родителей того, чего мне хочется.
76. Мои родители говорят, что им больше нравится, когда я веду себя тихо и спокойно.
77. Я стараюсь во всем помочь родителям.
78. Мои родители считают, что если даже я уверен, что они не правы, то должен делать так, как говорят они.
79. У меня мало обязанностей по дому.
80. Выходя из дому, я редко говорю родителям куда иду.

81. Мои родители считают, что бывают случаи, когда лучшее наказание — это ремень.
82. Мои родители говорят, что многие недостатки пройдут сами собой с возрастом.
83. Мои родители берутся за меня лишь тогда, когда я что-то натворю. Если все тихо, они оставляют меня в покое.
84. Я часто слышу от матери (отца), что если бы я не был их ребенком, а она (он) была (был) бы помоложе, то наверняка в меня влюбилась бы.
85. Мои родители говорят, что когда я был маленьким, со мной было интереснее говорить, чем сейчас.
86. Мои родители считают, что в моих недостатках виноваты они сами, потому что неумело меня воспитывали.
87. Мои родители говорят, что моя жизнь и здоровье стоило им огромных усилий.
88. Мои родители считают, если бы у них не было детей, они бы жили лучше.
89. Мои родители считают, что если они предоставят мне свободу, то я немедленно использую это во вред себе и окружающим.
90. Нередко бывает, что если мать говорит мне одно, то отец говорит другое и наоборот.
91. Мои родители говорят, что тратят на меня больше сил и времени, чем на себя.
92. Мои родители мало знают о моих делах.
93. Мои желания — закон для моих родителей.
94. Когда я был маленький, то очень любил спать с родителями (или с одним

из них).

95. Мои родители считают, что у меня плохой желудок.

96. Мои родители говорят, что они нужны мне, лишь пока я не вырос, а потом я все реже буду вспоминать о них.

97. Иногда мне кажется, что ради меня родители пошли бы на любую жертву.

98. Мои родители считают, что мне нужно уделять значительно больше времени, чем они могут.

99. Когда я ласков с родителями, они мне все прощают.

100. Мои родители хотели бы, чтобы я обзавелся семьей как можно позже — после 30 лет.

101. Моих родителей беспокоит, что мои руки и ноги часто бывают очень холодными.

102. Мои родители говорят, что я маленький эгоист и совсем не думаю об их здоровье и чувствах и т.д.

103. Мои родители считают, что если бы они не отдавали мне все время и силы, то я бы плохо кончил.

104. Когда у меня все благополучно, родители меньше интересуются моими делами.

105. Моим родителям трудно сказать мне «нет».

106. Мои родители огорчены, что я все меньше в них нуждаюсь.

107. Мои родители считают, что мое здоровье хуже, чем у большинства моих сверстников.

108. Мои родители считают, что я испытываю по отношению к ним слишком

мало благодарности.

109. Мои родители считают, что я не могу обходиться без их постоянной помощи.^[SEP]

110. Большую часть своего свободного времени я провожу вне дома.

111. Обычно у меня очень много времени для развлечений

112. Я часто слышу от родителей, что кроме меня им больше никто на свете не нужен.

113. Моих родителей волнует мой беспокойный и прерывистый сон.

114. Нередко я слышу от родителей сожаления, что они слишком рано поженились.

115. Мои родители считают, что всего, чего я добился к настоящему моменту (в учебе, работе или другом), я добился только благодаря их постоянной помощи.

116. Моими делами в семье в основном занимается кто-то один из родителей.

117. Кончив уроки, я обычно занимаюсь тем, что мне нравится.

118. Когда я иду на свидание, у моих родителей портится настроение.

119. Мои родители обеспокоены тем, что я часто болею.

120. Мои родители не помогают, а осложняют мою жизнь.

Діагностична таблиця негармонійного стилю сімейного виховання

Тип виховання	Стійкі сполучення особливостей виховного процесу				
	Рівень протекції (Г+, Г-)	Ступінь задоволення потреб (У+, У-)	Пред'явлення вимог (В+, В-)	Ступінь заборон (З+, З-)	Суворість санкцій (С+, С-)
Потуральна гіперпротекція	+	+	-	-	-
Домінантна гіперпротекція	+	±	±	+	±
Підвищена моральна відповідальність	+	-	+	±	±
Емоційне нехтування	-	-	±	±	±
Жорстке ставлення	-	-	±	±	+
Гіпопротекція	-	-	-	-	±

Примітка:

+ надмірний прояв особливості;

- недостатня вираженість;

± можливий надмірний або недостатній прояв зазначеної особливості.

Методика вивчення спрямованості на набуття знань (за Є.П.Ільїним,
Н.А.Курдюковою)

Інструкція досліджуваному: Зараз тобі буде запропоновано ряд тверджень-питань із парними відповідями. Необхідно з двох відповідей вибрати один варіант і поруч із номером питання написати букву («а» чи «б»), що відповідає обраній відповіді.

Текст

1. Одержавши погану оцінку, ти, приходячи додому:
  - а) відразу сідаєш за уроки, повторюючи й те, що погано відповів;
  - б) сідаєш дивитися телевізор чи грати на комп'ютері, думаючи, що урок по цьому предмету буде ще через день.
2. Після одержання гарної оцінки ти:
  - а) продовжуєш сумлінно готуватися до наступного уроку;
  - б) не готуєшся ретельно, бо знаєш, що все одно не спитають.
3. Чи буває, що ти залишаєшся незадоволений відповіддю, а не оцінкою:
  - а) так;
  - б) ні.
4. Що для тебе навчання:
  - а) пізнання нового;

б) тяжке заняття.

5. Чи залежать твої оцінки від старанності підготовки до уроку:

а) так;

б) ні.

6. Чи аналізуєш ти після одержання низької оцінки, що ти зробив неправильно:

а) так;

б) ні.

7. Чи залежить твоє бажання готувати домашнє завдання від того, чи виставляють за нього оцінки:

а) так;

б) ні.

8. Чи легко ти втягуєшся в навчання після канікул:

а) так;

б) ні.

9. Чи шкодуєш ти, що не буває уроків через хворобу вчителя:

а) так;

б) ні.

10. Коли ти, перейшовши в наступний клас, одержуєш нові підручники, тебе цікавить, про що в них йдеться:

а) так;

б) ні.

11.Що, по-твоєму, краще – учитися чи хворіти:

а) учитися;

б) хворіти.

12.Що для тебе важливіше – оцінки чи знання:

а) оцінки;

б) знання.

Зведена таблиця результатів за методиками

№	Вік	Стать	Клас	Рівень навчальної мотивації (бал)	Результати за методикою		
					Рівень протекції	Ступінь задоволення	Пред'явлення вимог
1	12	Чоловіча	7	Низький (4)	Г+	+	З+
2	13	Жіноча	7	Низький (5)	+	+	+
3	12	Жіноча	7	Середній (6)	Г+	+	Т+, З+, С+
4	12	Жіноча	7	Середній (6)	Г+	У-	+
5	13	Чоловіча	7	Низький (4)	+	У-	З+, С+
6	13	Жіноча	7	Середній (8)	+	+	+
7	13	Жіноча	7	Середній (9)	Г+	У+	З+, З-, С-
8	13	Жіноча	7	Середній (7)	+	+	С-
9	13	Жіноча	7	Середній (7)	+	+	+
10	13	Жіноча	7	Середній (8)	Г-	+	З-
11	13	Жіноча	7	Середній (9)	Г+	У+	З+, З-, С-
12	12	Чоловіча	7	Середній (9)	+	+	+
13	12	Чоловіча	7	Високий (12)	+	+	+
14	13	Жіноча	7	Середній (9)	Г+	У+	З+, З-, С-
15	12	Жіноча	7	Високий (11)	Г+	+	Т+, С+
16	13	Чоловіча	7	Високий (11)	+	+	Т-
17	12	Чоловіча	7	Середній (7)	+	У+	З+
18	12	Чоловіча	7	Середній (9)	+	+	С-
19	12	Чоловіча	7	Середній (7)	+	У+	З+

20	12	Чоловіча	7	Середній (7)	+	У+	3+
21	14	Жіноча	9	Середній (9)	+	+	+
22	15	Чоловіча	9	Середній (9)	+	+	Т+, 3-, С-
23	12	Чоловіча	7	Високий (11)	+	+	+
24	13	Жіноча	8	Середній (8)	+	+	С-
25	11	Чоловіча	6	Низький (1)	+	У-	3+
26	15	Жіноча	8	Середній (9)	Г+	+	+
27	14	Жіноча	9	Середній (7)	+	+	+
28	16	Жіноча	10	Середній (7)	+	+	+
29	15	Жіноча	9	Високий (11)	+	+	3+, 3-
30	16	Жіноча	10	Середній (7)	+	У+	С-
31	16	Жіноча	10	Низький (4)	Г+	У+, У-	3+, С+
32	13	Чоловіча	8	Низький (4)	+	+	3-
33	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	У+	Т+
34	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	+	+
35	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	+	+
36	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	+	+
37	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	+	+
38	15	Жіноча	10	Середній (6)	+	+	3+, С+
39	15	Жіноча	9	Високий (10)	+	У-	С+
40	14	Жіноча	9	Високий (10)	+	+	+
41	15	Жіноча	9	Середній (7)	+	+	3-
42	15	Жіноча	9	Низький (5)	+	У+	С-
43	15	Жіноча	9	Середній (8)	+	+	С+
44	16	Жіноча	10	Середній (8)	+	У+	С-

45	14	Жіноча	8	Середній (8)	+	+	T-, C-
46	14	Чоловіча	9	Середній (6)	+	+	C-
47	15	Жіноча	9	Високий (11)	+	+	+
48	15	Жіноча	9	Високий (10)	+	У-	C+
49	15	Жіноча	9	Низький (5)	+	У+	C-
50	15	Жіноча	10	Середній (9)	+	У+	3-, C-
51	16	Жіноча	10	Низький (5)	Г-	У-	3+
52	16	Жіноча	10	Середній (6)	+	У+	3-
53	15	Жіноча	9	Високий (10)	+	У-	C+
54	15	Жіноча	8	Середній (9)	Г+	+	+
55	15	Жіноча	9	Високий (10)	+	+	3-, C-
56	15	Чоловіча	9	Високий (10)	+	+	3-
57	15	Жіноча	9	Середній (7)	+	+	3-, C-
58	14	Жіноча	9	Низький (3)	Г+	У-	3+
59	15	Жіноча	8	Високий (10)	+	+	+
60	14	Жіноча	8	Середній (8)	+	+	T-, C-

Техніка «Сімейний простір»

Батькам пропонується наступна інструкція: «Намалюйте план-схему будинку (квартири), в якому ви жили разом зі своїми батьками, відображаючи всі наявні в ньому кімнати і приміщення. Якщо ви кілька разів змінювали місце проживання, переїжджаючи з одного будинку в інший, то намалюйте план того будинку, який вам найбільш запам'ятався».

Під час малювання тренер поступово вводить їх в ситуацію, задаючи такі питання:

1. Малюючи, відзначайте, з яким настроєм асоціюється у Вас та чи інша кімната.
2. Спробуйте згадати домінуючі запахи звуки, кольори і людей в цій кімнаті.
3. Чи була у Вашому будинку кімната, спеціально призначена для зустрічі всіх членів сім'ї?
4. Коли члени Вашої розширеної сім'ї заходили до вас, в якій кімнаті Ви зустрічалися?
5. Чи були в будинку (квартирі) кімнати, в які Вам було заборонено заходити?
6. Чи було у Вас якесь особливе місце в будинку (квартирі)?
7. Спробуйте якомога ясніше згадати, як у Вашому рідному домі вирішувалися питання близькості і віддаленості.
8. Як був розташований Ваш батьківський будинок по відношенню до інших будинків в цьому кварталі, виділявся він чим-небудь чи ні?
(Як була розташована Ваша квартира: в якому будинку, на якому поверсі, куди виходили вікна?)
9. Згадайте якусь типову подію, яка відбувалася у Вашому батьківському будинку (квартирі).

10. Згадайте типові слова, фрази, вислови, які виголошувалися членами вашої родини.

Питання терапевта спрямовані на виявлення особливостей взаємин між членами батьківських сімей обох подружжя, а також норм і правил, які виявилися запозиченими з батьківських сімей обох подружжя. Техніка дає тренеру інформацію, яка не може бути отримана у звичайній терапевтичній бесіді. Техніка дає членам сім'ї можливість такої взаємодії один з одним, яка одночасно підтримує як диференціацію, так і включеність в життя один одного, що є дуже важливим для нормального функціонування сім'ї.